

השתלשלות מנהגי סדר הישיבה בבתי הכנסת: מישיבה לארבע הקצוות לישיבה שורה לפני שורה

הקדמה: הגדרת תוכן המאמר

בענין סדר ואופן הישיבה בבית הכנסת¹, יש מקום לברר מספר סוגיות, ביניהן: סדר חלוקת המקומות והקצאת מקומות מיוחדים לרב, פרנסים, בעלי שמחות, אבלים וכדו'; קביעת חזקת וירושת מקומות, שעליהן דנו הרבה בספרי התשובות כבר מימות הראשונים ועד לפוסקי זמנינו; ריהוט ביהכ"נ ב'שטענדערס' ('סטנדרים') ניידים לעומת ריהוט קבוע (ספסלים שבחלקם האחורי יש תיבות לאחסון חפצים, והתיבות עצמם משמשים כשולחנות ליושבים מאחוריהם), אודותיו מצאנו פולמוס בעיקר בעקבות המלחמה ברפורמים (ניאולוגים) בהונגריה; ישיבה כשגבו של היושב מופנה לארון הקודש או לאלממור (בימה) בשעת קריאת התורה (שנידון בעיקר בשו"ע יו"ד סי' רפב סעי' א, ובט"ז אר"ח סוף סי' קג).

אולם בשאלות אלו התעסקו כבר טובים וחשובים ממני. מאמר זה מוקדש לנושא אחר, שע"פ מיטב ידיעתי עוד לא זכה לסקירה רצינית, והוא: בירור מנהג כיוון הישיבה במשך הדורות ובמקומות שונים, ומקורותיו.

בנידון זה מצאנו שלושה מנהגים עיקריים:

- א. ישיבה בשורות לרוחב ביהכ"נ, כפי שנהוג כיום ברוב המקומות.
- ב. ישיבה בשורות לאורך ביהכ"נ, כנהוג בחלק מקהילות הספרדים.
- ג. ישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ (כלשון 'ספר חסידים' שיובא בהמשך), שורה אחת או יותר סביב כתלי ביהכ"נ, ולפעמים גם שורה אחת מסביב לאלממור, מחוברת לדפנותיו, כשגב היושבים הוא לכיוון האלממור. זה מנהג אשכנז ובנותיה (וכן גם מנהג תימן, אך שם יש רק שורה אחת סביב הקירות בלבד).

במאמר זה ניתן המאמץ כמובן לבירור הנהוג באשכנז, ומפני קוצר היריעה השתדלתי לתמצת את הדברים. במקומות רבים (כגון באזכור המחלוקת בגמ' אם שכינה במערב או בכל מקום), הסתפקתי בהפניה מבלי להיכנס לבירור הסוגיות.

עוד עלי להדגיש שכמובן אין כוונתי לפסוק הלכה למעשה, אלא בעיקר להפנות את תשומת הלב לעניינים שכמעט אינם ידועים אפילו למתמצאים במנהגי אשכנז.

בשנים האחרונות ביקרתי בקרוב לחמישים בתי כנסיות ישנים בגרמניה, צ'כיה, הולנד, איטליה וצרפת (מלבד בתי כנסת רבים המוכרים לי מתוכניות או תמונות), והתפלאתי לפעמים

1 סדרי הישיבה בבתי מדרשות הם ענין לעצמו, ואכמ"ל בזה.

מידיעות הגויים ששיפצו ומשמרים מקומות אלה אחרי החורבן הנורא. ידועים להם היטב פרטים כמו הכניסה מן הצד ולא מול ארון הקודש; כל בית הכנסת מונמך ולא רק מקום הש"ץ; מקום הש"ץ מול ארון הקודש אבל משוך לצד ימין. גם מנהג קדום זה של סדר הישיבה ידוע להם כדבר פשוט, וכמו כן שהשינוי נעשה במשך המאה הי"ט. לא זו בלבד, אלא שהם מיד מזהים שינוי זה כחיקוי צורת הישיבה בבתי תיפלה, ותמיהה בפייהם: מדוע היהודים עזבו את מנהגם הקדום לטובת צורה "כנסייתית" מובהקת?!

מקורות: תוספתא וראשונים

המקור הידוע בענייננו הוא התוספתא במגילה (ג, יד): "כיצד היו זקנים יושבין, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקודש. כשמניחין את התיבה², פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קודש. כשהכהנים נושאים כפיהם, פניהם כלפי העם ואחוריהן כלפי קודש, חזן הכנסת פניו כלפי הקודש, וכל העם פניהם כלפי קודש, שנא' (ויקרא ח, ד) ותקהל העדה פתח אהל מועד".

תוספתא זו לא נזכרה בגמרא בשום מקום, אבל הובאה להלכה ברי"ף (מגילה יד ע"א בדפיו) בשינויי גירסה מסוימים³: "כיצד זקנים יושבים, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקודש. וכשהכהנים נושאים כפיהם, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קדש. וכשמניחים התיבה, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קדש, וחזן הכנסת וכל העם פניהם כלפי כהנים, שנא' ותקהל העדה פתח אהל מועד".

לכאורה מתוארת כאן צורת הישיבה הנהוגה כיום ברוב המקומות, שכל הציבור מפנה פניו לארון הקודש, והרב יושב כשפניו לציבור.

נראה שכך גם הבין הרמב"ם, כי כשהביא תוספתא זו להלכה (הל' תפילה יא, ד) הוסיף בה כמה הוספות לביאור הענין, או מפני גירסה אחרת שהיתה לפניו (השינויים מודגשים): "כיצד העם יושבין בבתי כנסיות. הזקנים יושבין ופניהן כלפי העם ואחוריהם כלפי ההיכל. וכל העם יושבין שורה לפני שורה ופני השורה לאחורי השורה שלפניה עד שיהיו פני כל העם כלפי הקודש וכלפי הזקנים וכלפי התיבה".

גם הרא"ש (מגילה ג, יא) מביא את התוספתא להלכה (כפי הגירסה שלפנינו ולא כגירסת הרי"ף או הרמב"ם), וכן גם נפסק בטור (או"ח סי' קנ) כדברי הרמב"ם בשינויי לשון קלים. אך בשו"ע הושמט הדין, ונפסק רק ברמ"א (או"ח סי' קנ סעי' ה) עפ"י דברי הרמב"ם והטור. מקור נוסף נמצא בחיבור חילוף מנהגים בין בני א"י ובין בני בבל⁴ (אות לו): "בני בבל

2 דהיינו כשמוציאים את התיבה בתעניות ומניחים אותה ברחוב, כך פי' הרמב"ם, הרי"ף, ועוד.

3 יש גם כמה שינויים משמעותיים. בתוספתא: כיצד היו... יושבין (לשון עבר), ברי"ף: יושבים (לשון הווה). בתוספתא: וכל העם פניהם כלפי קודש, ברי"ף: וכל העם פניהם כלפי כהנים. ועיין בהר תבור (אות ט"ז) שמבאר את שינויי הגירסאות.

4 זהותו של מחבר חיבור קדום זה לא ידועה בצורה ברורה. מקובל לייחס אותו לבן א"י שירד לבבל בתקופת הסבוראים או ראשית תקופת הגאונים. קטעים ממנו מובאים בדברי הגאונים והראשונים (ובעל העיטור אף מכנהו 'תוספתא'). פורסם לראשונה בדפוס ע"י מהרש"ל בסוף חיבורו ים של שלמה למסכת ב"ק.

הופכים פניהם אל הציבור ואחוריהם אל ארון הקודש. בני א"י הופכים פניהם אל ארון הקודש".⁵ הלשון מעט סתומה, אך כנראה לא מדובר בסתם אנשים אלא דוקא בזקנים, כי רק להם הותר להפנות פניהם לציבור כשאחוריהם לארון הקודש, מפני כבוד הציבור, כמבואר בתוספתא, וכמו שנלמד ממשה שהפנה את פניו לעם מפני כבודם למרות שגבו היה לאוהל מועד. נמצא אפוא שהמתואר בתוספתא הינו מנהג כבל, וכנראה שם נהגו גם שכל הציבור מפנה פניו לזקנים כדברי התוספתא, ולא כמנהג אשכנז שהציבור מפנה פניו למרכז. המקור התיעודי העיקרי למנהג אשכנז נמצא בספר חסידים (סי' תתח): "אל מלך נאמן שמע ישראל ד' אלוקינו ד' אחד, ארבע שמות⁶. לפי שיושבין לארבע קצוות ביהכ"נ כל אחד מכוון כאלו שכינה כנגד פניו, שלא יאמר אדם: כיון שפונה חברי אצלי ואני יושב במזרח וחברי במערב, אין הקב"ה ברגע אחד לכל צד. וכתוב (ויקרא כו, ט) ופניתי אליכם, כל אחד ואחד צריך לכוון לבו כאילו שכינה פונה אליו וכלפי שכינה פונה. ובשכינה אין לומר, איך יתכן שיפנה לארבע רוחות כאחת. כל זה כתב בספר הכבוד, שבשעה אחת בוחן כל הלבבות וברגע שומע תפלה מזה ושומע תפלה מזה, ואע"פ שזה מתפלל מה שאין זה מתפלל".

שלושת המנהגים בפועל במשך הדורות

תקופת התנאים והאמוראים:

הישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ היתה נהוגה כבר בבתי הכנסת הראשונים שיש לנו עליהם מידע ארכיאולוגי. יצחק ספיר מסכם בספרו כמה קווים משותפים לבתי הכנסת מתקופת הבית השני, וביניהם: "כל בתי הכנסת מוקפים ספסלים מארבעה או שלושה כיוונים"⁶. ספסלים אלו היו בנויים כמדרגות לארבע קצוות ביהכ"נ. בחלק מבתי הכנסת לא היו ספסלים בצד הפתח, אלא רק בשלושת הצדדים האחרים. הספסלים המדרגים הללו פנו למרכז ביהכ"נ שבו עדיין לא היתה בימה קבועה, אלא תיבה ניידת שהעמידו בשעת התפילה באמצע ביהכ"נ, והש"ץ היה יורד מהספסלים המדרגים אל הקרקע כדי "לעבור לפני התיבה"⁷.

ברור שבמבנים אלו כיוון הישיבה היה לאמצע טבעי, לא שרירותי, ובפרט בזמנם כשגם ארון הקודש עדיין לא היה קבוע⁸. אבל גם בכל בתי הכנסת המאוחרים יותר בארץ ישראל, שנבנו אחרי חורבן בית שני, שאז כבר בנו ארון קודש קבוע בכיוון התפילה, עדיין לא נשתנה הסידור הזה באופן כללי. גם במקצת מבתי הכנסת הקדומים הללו, בהם העמידו ספסלים רק

5 משמע שאומרים 'אל מלך נאמן' גם בציבור, ולא כדעת הרמ"א ועוד פוסקים שרק כשמתפלל ביחידות, וכבר עמד על זה המפרשים. ועי' באריכות: רב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, כרך ב, עמ' 106-62.

6 'ספיר, בתי הכנסת הקדומים בארץ ישראל לאור המקורות התלמודיים, ירושלים תשס"ז, עמ' 169.

7 בענין תפקיד ומיקום התיבה ופירוש הביטוי "יורד לפני התיבה" רבו הדעות, וכבר עמד על זה בכס"מ הל' תפילה פי"א ה"ג. ועי' רש"י ר"ה לב ע"א ד"ה ירד, שהכוונה שצריך להתפלל במקום נמוך, ואפשר להבין את דברי רש"י כפי דברינו אבל אינו מוכרח.

8 דהיינו, לבתי כנסת אלה היה רק מרכז אחד. לעומת זה ישנם בבתי כנסת שלנו סתירה מסוימת בין מקום האלמור שבאמצע למקומו של ארון הקודש שבקצה ביהכ"נ.

לשני כיוונים (לאורך ביהכ"נ), דבר שהיה מתבקש במבנים אלו שנבנו בצורת "בויליקה"⁹, הכיוון הוא כמובן למרכז.

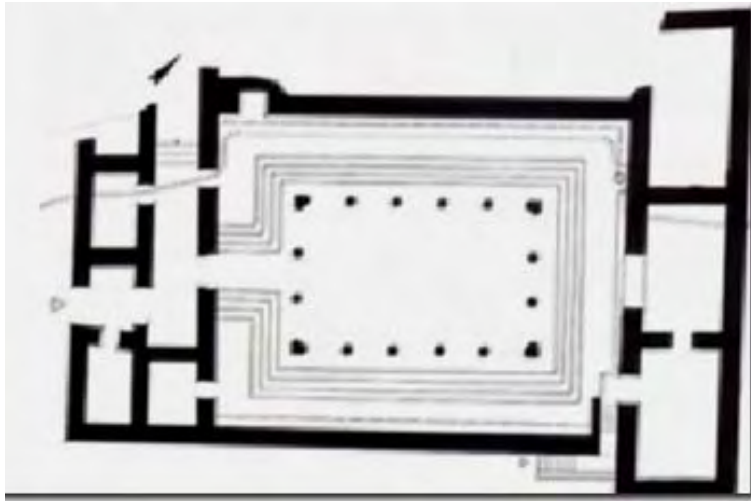
נמצא, שבכל בתי הכנסת הללו המבנה הפנימי של אולם התפילה לא היה מכוון חוצה, לירושלים, אלא פנימה, ע"י ארבע (או שלוש או שתי) שורות הספסלים המדורגים שפנו למרכז ביהכ"נ. בנוסף ראוי לציין שגם בכיוון החיצוני הכללי של המבנים הללו הם לא היו תמיד מכוונים כנגד ירושלים.

בתמונות הבאות נראה דוגמאות של כמה בתי כנסת בא"י מתקופת חורבן בית שני ואחריו, שיש בהם הרבה פרטים שהיה ראוי להאריך בהם אלא שאין כאן המקום.

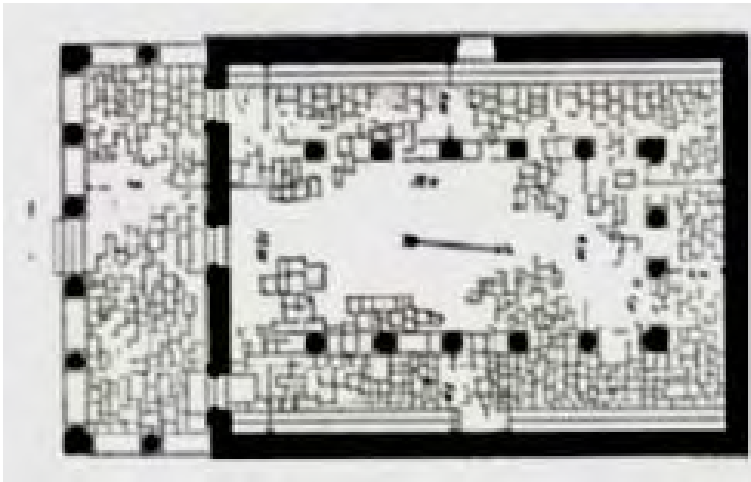

תמונה 1: ביהכ"נ מצדה, שנבנה בתקופת החורבן¹⁰

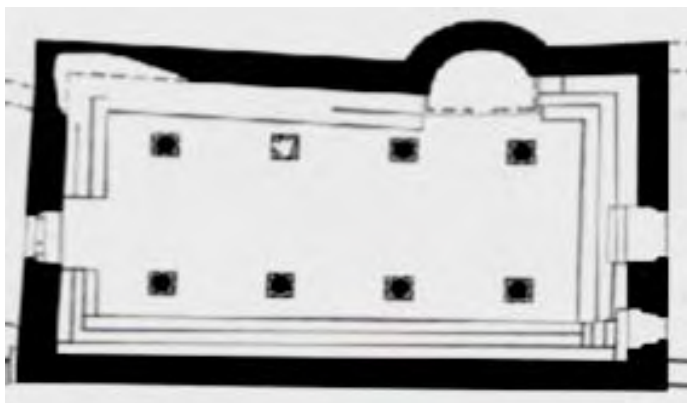
- 9 בתרגום מילולי: "היכל המלך". כך מכונה צורת הבנייה היוונית למבנים ציבוריים. המאפיין של צורת בנייה זו הינו החלוקה לשלוש או לפעמים חמש 'ספינות' (בזמנם כשעדיין לא הומצאו שיטות הבניה בקורות פלדה ובטון מזוין, רוחב הבנין היה מוגבל לפי אורכם של הקורות, ובשיטת בניה זו חיברו כמה קורות רוחב זו לזו ע"י שורות של עמודים בנקודות החיבור של הקורות, וכל יחידת רוחב נקראת 'ספינה', וכך התאפשר לבנות אולמות רחבים וגדולים יחסית). בדרך כלל ה'ספינה' האמצעית יותר גבוהה ובכך נותנת למבנה כיוון ברור. אחרי שהנוצרים התחילו להשתמש בצורת בנייה זו לכנסיות, הפסיקו לבנות בתי כנסת בסגנון זה.
- 10 ניתן לזהות בתמונה שני פרטים נוספים שהיו טיפוסיים כבר לבתי כנסת בתקופה זו ונשמרו באשכנז: הכניסה היא מהצד (מהמזרח), ולא ממול כיוון התפילה (שהוא לצפון). וכן, בכניסה יורדים מדרגה אחת וכל השטח הפנימי מונמך (ולא רק מקום הש"ץ). השווה לתמונות 5-6.

תמונה 2: ביהכ"נ גמלא, נבנה בתקופת החורבן

תמונה 3: ביהכ"נ ברעם, נבנה בסוף מאה ה-4. דוגמא של "בוזליקה" עם שתי שורות ספסלים

תמונה 4: ביהכ"נ דיר עזיז, נבנה במאה ה-6. כאן כבר קיים ארון קודש בתוך בליטת קיר, אבל לא באמצע

לסיכום: כבר בבתי הכנסת הישנים בארץ ישראל היו קיימים שני מנהגים. ברובם הישיבה היא מסביב לארבעת הקירות (ובכמה דוגמאות רק לשלושה – להוציא את קיר הפתח – דבר שנגרם מחמת תנאי השטח ואין הוא מנהג בפני עצמו), כמנהג אשכנז ותימן. במספר קטן של בתי כנסת הישיבה היא בשתי שורות לאורך ביהכ"נ, כמנהג חלק מקהילות ספרד¹¹. למנהג השלישי (המקובל כיום), הנזכר בתוספתא לכאורה, אין אפילו דוגמא אחת מתקופה זו בכל ארץ ישראל, ובארצות הגולה אין הרבה ממצאים ארכיאולוגיים בנידון שלנו, ובמיוחד לא בבבל, שאולי שם היה נהוג כפי שמתואר בתוספתא (כפי שמשמע ב"חילוף מנהגים בין בני א"י ובין בני בבל").

ימי הביניים וראשית העת החדשה:

בימי הביניים לא מצאנו שינוי משמעותי במנהג סדר הישיבה בביהכ"נ, לא באשכנז ולא בספרד, כפי שנראה להלן.

באשכנז קיבלו בתי הכנסת כבר בתחילת ימי הביניים את צורתם הטיפוסית שלא השתנתה עד המאה הי"ט. בכל המקומות היתה הישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ, וניתן להבחין בשלושה טיפוסים:

- א. בבתי כנסת קטנים הסתפקו בשורה אחת מסביב לקירות החיצוניים.
- ב. ברוב המקומות הוסיפו עוד שורת ספסלים מסביב לאלממור, מחוברת לדפנותיו, כשגב היושבים הוא לכיוון האלממור¹². היות והאלממור היה בנוי כביתן שתפס שטח של חדר קטן

11 אלא שבניגוד למנהג ספרד היותר מאוחר שתי שורות אלה לא היו תמיד לאורך כיוון התפילה, אלא שורה אחת בכיוון ירושלים והשניה ממול, או שלא היה קיים בכלל יחס בין מכוונות הבניין וכיוון התפילה כפי שהזכרנו. ישנן סיבות נוספות לא לראות בבתי כנסת אלה תחילת התפתחותה של מנהג ספרד, ואכמ"ל.

12 "מקומות אצל הבימה שקורין אלמימר"א" מוזכרים גם בפרי מגדים (משב"ז סי' קנ"ב), ומובאים דבריו במשנ"ב שם ס"ק יד) בענין השאלה אם מותר לשבת בין ארון הקודש לבימה מפני שאחוריו לס"ת שעל

(כשניים וחצי מטר לכל צד) הרוויחו כך עוד כ-15 עד 20 מקומות. כך שבין השורה מסביב לקיר להשורה סביב האלממור נוצר כעין פרוזדור, והמתפללים ישבו האחד מול השני. ג. בכמה בתי כנסת גדולים נצרכו להוסיף מקומות נוספים. לא מצאנו לזה פתרון אחיד: בוורמיישא (Worms) המשיכו בהעמדת ספסלים לארבע קצוות ביהכ"נ, ולעומת זה בפיורדא (Fürth) הוסיפו ספסלים שורה לפני שורה, לפני ואחורי האלממור. סדר ישיבה זה הדגיש את אמצעיותו של בית הכנסת (עוד נתייחס לכך בהמשך בנימוקים למנהגנו), ואכן האלממור היה המרכז הבלתי מעורער של ביהכ"נ גם בעיצובו כביתן מפואר. רק במשך המאה הי"ח התחילו להשקיע יותר גם בעיצוב ארון הקודש, ובמיוחד במאה הי"ט שגם השינוי בסדר הישיבה גרם למשיכת העין ל'מזרח' ביהכ"נ. סדר הישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ השפיע גם על צורת האולם שבדרך כלל היה מרובע, או מלבני רק במקצת (לפעמים גם קצת יותר רחב מאורך, שהרי המבנה לא היה מכון כלפי ארון הקודש), והדגיש כך גם בצורתו הגיאומטרית את הרעיון של הפנייה למרכז. בעובדה שכמה בתי כנסת גדולים כן היו מלבניים אין סתירה לנאמר: לא היה בזה רעיון אדריכלי-עיצובי, אלא הכרח קונסטרוקטיבי בלבד¹³.

תמונה 5: ביהכ"נ בוורמיישא (נחנך בשנת ד'תקל"ד - 1174). ניתן לזהות בתמונה כמה פרטים טיפוסיים לבתי כנסת באשכנז: ככניסה מצד צפון יורדים שלוש מדרגות, הישיבה כמובן לד' קצוות, האלממור ביתן מוגבה עם גגון. וראה תמונה 1 (מצדה) שמלבד האלממור כל הפרטים האלה כבר היו קיימים יותר מאלף שנה קודם לכן

הבימה, וגם מפני שהעולה לתורה נראה כמשתחוה לו כשכורע בברכת התורה. 13 עד להמצאת שיטות בנייה בקורות פלדה ובטון מזוין לא היתה אפשרות לקרות מפתחים גדולים, ולכן בנו לאורך במקום לרוחב.

תמונה 6: ביהכ"נ בפיוורא (נחנך בשנת ה'שע"ו - 1616). למקומות הנוספים מצאו פתרון אחר, כמתואר. הכניסה מצפון, והמדרגות בצד דרום (ימין) מובילות דרך היוד"ש-טי"ר (הפתח שדרכו הכניסו את התינוק לברית מילה) לאגף עזרת הנשים

בכל בתי הכנסת באשכנז ישבו על ספסלי עץ¹⁴ שהיו מחוברים לקירות. המקומות היו בדרך כלל מופרדים ע"י משענות נמוכות. שטענדערס לא נמצאו בימי הביניים. רק אחרי שהתחילו להשתמש בסידורים מודפסים (לפני כן היה סידור כת"י רק לש"ץ), במאה הט"ז, השטענדער נעשה ריהוט נצרך ומצוי בכל בתי הכנסת. לפעמים הספסלים גם שימשו כארגז לטו"ת וספרים בחלקם התחתון, דבר שזכה להתייחסות כמה פוסקים: האם מותר לשבת על ספסל שמתחתיו ספרים. למעשה התיירו אם הם מחוברים לכותל¹⁵.

אגב נזכיר שבבתי הכנסת הישנים גם צורת הישיבה בעזרת הנשים לא היתה שורה לפני

14 בבתי הכנסת הישנים בארץ ישראל היו הספסלים עשויים מאבן, דבר שלא היה שייך בגרמניה הקרה. בדומה לכך הוסיפו רצפת עץ על רצפת האבן כדי להמעיט בקור. אך לכל כלל יש יוצא מן הכלל: בביהכ"נ הישן של שפיר (נבנה בשנת 1104) ניתן לזהות עד היום שרידים של ספסל בנוי אבן מסביב קירות האולם וכן גם סביב עזרת הנשים. ואולי על ספסלי האבן היו מחוברים מושבי עץ.

15 ע"י ט"ז יו"ד סי' רפב ס"ק ד (שלא דיבר בספסל ביהכ"נ דווקא), והביאו בבאר היטב או"ח סי' קעא ס"ק ג וכתב שכן נהגין בביהכ"נ. ועי' בשו"ת אהל יעקב (לר' יעקב ששפורטש, אב"ד אמשטרדם) בסי' א, ו, שמתיר מטעם אחר: שיש חלל אוויר בין החפצים למושב, וטעם זה נכון גם בספסל לא קבוע, אע"פ שמובן מהשאלה שמדובר בספסלים קבועים. ועי' גם בשו"ת רמ"א סי' לד.

ואגב, בניסוח שהספסל מחובר לכותל יש רמז למנהגינו (שאם הספסלים עומדים שורה לפני שורה, איך יהיו מחוברים לכותל), אבל אינו מוכרח, מפני שלשון זה לקוח מהט"ז שלא דיבר בענין ביהכ"נ דווקא.

שורה, לכיוון מזרח או לכיוון האולם. צורת ומיקום עזרת הנשים לא היו קבועים כלל במשך מאות שנים, וזאת מפני שלא התייחסו אליה כחלק ממבנה ביהכ"נ, אלא כאגף נוסף שהתמודדו עמו לפי תנאי המקום. נסכם כאן בקצרה את הנוגע לענין עזרת הנשים:

עד לשנת ה'ת"מ (1680) בערך, עזרות הנשים היו תמיד באותו מפלס עם האולם, כאגף נפרד בצד דרום או צפון. החלונות לכיוון האולם היו קטנים ושימשו כחיבור אקוסטי בלבד, וקשר ראייה לא היה קיים. לכן לא היתה סיבה לכוון את מקומות הישיבה לכיוון האולם, והעמידו ספסלים לפי תנאי המקום לכל כיוון, ובמקומות רבים – שורה מול שורה (ולא שורה לפני שורה). בין השנים ת"מ-תק"מ (1680-1780) בערך, מצאנו כמה פתרונות נוספים: 1. עזרת נשים באותו מפלס מאחורי האולם (צד מערב), עם ישיבה מכוונת לאולם. 2. אגף צדדי, אבל מוגבה קצת, ולפחות השורה הראשונה מכוונת לכיוון האולם. 3. גלריה לא בולטת בצד מערב, וגם כאן לפחות השורה הראשונה מכוונת לכיוון האולם. המשותף ביניהם, שכבר הקפידו על קשר ראייה לאולם, ובהתאם לכך היו החלונות גדולים (אם כי היו מסורגים ומכוסים בוילונות, כך שרק לנשים היתה אפשרות להסתכל לכיוון האולם ולא להפך).

אחרי שנת תק"מ (1780) הגלריה הפכה לפתרון מועדף ואפילו הוסיפו בהרבה בתי כנסת ישנים, אם כי עיצובה בצורה בולטת משלושה צדדים (בלי וילון מעל המעקה) מושפע מצורת בתי הכנסת הרפורמים.

להשלמת הענין נזכיר בקצרה גם את מנהג מקום הרב, היות ומקור הדבר מצוי בתוספתא הנ"ל (כיצד הזקנים יושבים). כנראה שהמנהג הקדום שהרב יושב בצד שמאל ממול ארון הקודש, דהיינו בספסל שמחובר לדופן המזרחי של האלממור עם הפנים לארון הקודש¹⁶, וכמנהג א"י הנזכר בחילופי מנהגים (וראה להלן שהקרבת נתנאל מפרש את התוספתא שהזקנים צריכים לשבת דוקא בספסל שסביב האלממור, ולא בשורה שסביב קירות האולם). החל מהמאה הי"ח הושיבו בדרך כלל את הרב בכותל המזרחי של ביהכ"נ, ופניו לציבור, בצד צפון¹⁷.

16 ע"י ספר מנהגים דק"ק וורמיישא, פתיחה עמ' 83, ושם סי' רצב הערה 29.
 17 בהערות לספר מנהגים דק"ק וורמיישא שם (סי' רצב הערה 29) מבאר ישינוי המנהג נגרם מחמת קבלת פסק הרמב"ם והבאים אחריו, וכמנהג בני בבל. וצ"ע, שהרי את סדר הישיבה הכללי שינו רק במאה הי"ט בהשפעת פסק הרמב"ם והרמ"א ומעוד טעמים כפי שנבאר בהמשך, אבל את מנהג מקום הרב כבר שינו בהרבה בתי כנסת לפחות מאה שנה קודם לכן, וכנראה שני המנהגים של מקום הרב היו קיימים בו-זמנית במשך מאות שנים. ועוד, הרי מנהג אשכנז הוא לכאורה לא ע"פ התוספתא, וא"כ גם לא ע"פ מנהג א"י שהובא אחריה בחילופי מנהגים כלל [אך עפ"י מה שיתבאר בהמשך דברינו שאולי אין סתירה כלל בין סדר הישיבה שהיה נהוג באשכנז לבין התוספתא (וגם לבין מנהג א"י הנ"ל)], וא"כ יתכן שאכן הדבר תלוי בחילוף המנהגים שבין בני א"י ובבל]. לכן נראה שמקור שינוי המנהג של מקום הרב הוא מחמת דברי 'ספר חסידים' (סי' תשס): "מימינו אש דת למו, מלמד שצריך לצדיקים מקיימים התורה לישב מימין הנכבד ומימין התורה שנאמר אורך ימים בימינה וגו', וכן בימין הארון". והרי פשוט שהרב צריך לשבת בצפון ארון הקודש מכמה טעמים המובאים בפוסקים (עיי' בהרחבה בספר משנת יוסף סי' ה אות ח), וא"כ אין יתקיימו דברי ס"ח שצריך לישב בימין הארון. לכן הנהיגו שהרב ישב כשפניו כלפי הציבור וימינו של הרב בצפון, וכך אפשר לקיים שצריך לישב בימין הארון לפי ימינו של הרב. וכך הסבירו כמה פוסקים (ע"י מקורות בספר משנת יוסף שם).

כל האמור נכון גם לגבי בתי הכנסת במזרח אירופה. עד המאה הי"ז כמעט אין הבדלים בין אשכנז למזרח אירופה אפילו בפרטים קטנים (כגון שמקום הש"ץ הוא מול ארון הקודש ומשוך לצד ימין). וגם לאחר מכן צורת בתי הכנסת במזרח אירופה לא השתנתה בהרבה, ובמיוחד בהונגריה וצ'כיה. ראוי לציין שגם השינויים הפעוטים שיש ביניהם אינם בסידור הפנימי של ביהכ"נ, אלא כגון הוספת 'פוליש' (מבואה) לפני ביהכ"נ וכדומה. ואע"פ שיותר קשה לחקור אודות בתי הכנסת הישנים במזרח אירופה (בגרמניה קיים תיעוד מקיף של כל בתי הכנסת, לעומת זאת במזרח אירופה נמצאו רק תמונות בודדות שבהן לא תמיד צולם מה שנוגע לכאן), פשוט וברור שעד המאה הי"ח לפחות, לא שינו את סדר הישיבה המקובל מדורי דורות. כמו"כ מצאנו גם מקורות תורניים מרבני מזרח אירופה המתארים את צורת הישיבה בבתי הכנסת שם כמו באשכנז. נציין דוגמא אחת. בשו"ת צמח צדק (לרבי מנחם מנדל קרוכמל, רבה הראשי של מדינת מורביה; נולד בשנת ש"ס בקראקא והיה תלמידו של הב"ח) סי' צד, נשאל על בית הכנסת אשר "...נעשו מקומות לישיבה לארבע רוחות כותלי בית הכנסת וסביב הבימה". לסיכום. בכל קהילות האשכנזים הן במערב אירופה והן במזרח אירופה (לפחות עד המאה הי"ח), ישבו תמיד לארבע קצוות ביהכ"נ, כמנהג הישן, וברוב המקומות אף הוסיפו מקומות מסביב לאלממור. סדר זה נהג בכל בתי הכנסת (ובהרבה מקומות גם בעזרת הנשים), ללא עוררין, ולא מצאנו שום דוגמא של ישיבה שורה לפני שורה.

בספרד התמונה פחות ברורה. אין הרבה שרידים של בתי כנסת מתקופת ימי הביניים בספרד, מפני שנהרסו או נהפכו לכנסיות לאחר גירוש ספרד (רנ"ב - 1492), ולכן אין לנו ידיעה ברורה בנושא סדר הישיבה. אבל לפי מיקום הבימה ניתן להגיע לפחות להנחה בענייננו. הדעה המקובלת היום היא שבימי הביניים עדיין לא התגבש בספרד מנהג אחיד בנושא מיקום הבימה. מצאנו דוגמאות של העמדת הבימה במערב ביהכ"נ¹⁸, ומאידך של העמדתה במרכז, כמו באשכנז וכפסק הרמב"ם. ודאי שבבתי כנסת שבהם הבימה היתה במערב, היו הספסלים מסודרים לאורך ביהכ"נ (שהרי אם מיקום הבימה הוא במערב, ממילא מתבטלים המקומות שלפני הקיר המערבי, והספסלים עומדים רק בשתי שורות לאורך ביהכ"נ). אבל בבתי הכנסת שבהם הבימה היתה באמצע, אין הכרח, וכפי שנראה גם בהמשך.

אך לאמתו של דבר, אפשר ליישב את דברי 'ספר חסידים' גם במנהג הישן (שפני הרב לכיוון ארון הקודש, כפי שהיה נהוג בתקופת 'ספר חסידים' עצמו, וכנראה זוהי כוונתו האמתית), ולפרש שמש"כ ימין התורה וימין הארון הכוונה לפי כיוון פני הס"ת והארון עצמם שהוא למערב, וא"כ ימינם הוא בצפון (ואע"פ שימין הרב הוא בדרום). וכך ביאר בשו"ת בצל החכמה (ח"ג, סי' טו אות ו) ויסד דבריו עפ"י כמה ראיות ברורות (עיי"ש), והובאו דבריו גם בספר משנת יוסף שם.

18 מנהג העמדת הבימה במערב כבר מוזכר בכסף משנה (הל' תפילה פ"א ה"ג) "ואל תשיבני מהבימות שבונים בימים האלו בקצת מקומות בסוף בה"כ [ולא כפי שפסק הרמב"ם לבנות באמצע ביהכ"נ]... יותר נוי הוא [לבימה] להיות לצד אחד מלהיות באמצע".

לאחר גירוש ספרד מצאנו שני מנהגים גם בענין סדר הישיבה וגם בענין מיקום הבימה, והם תלויים זה בזה. לדוגמא, בארבעת בתי הכנסת הספרדיים בעיר העתיקה בירושלים, שנבנו ע"י מגורשי ספרד במהלך המאה ה"טז, הבימה ממוקמת באמצע, עם ספסלים לשלושת צדדי האולם (מלבד הקיר של ארון הקודש). גם פרטים אחרים, כמו הנמכת כל השטח הפנימי יחסית למפלס הרחוב ועיצוב הבימה כביתן עם גגון, מזכירים את בתי הכנסת באשכנז ונותנים מקום להנחה שבימי הביניים עדיין לא היה פער גדול בין אשכנז לספרד בצורת בתי הכנסת.

גם בתי כנסת ספרדיים עתיקים אחרים בארץ ישראל דומים לטיפוס זה, ואולי המפורסם ביניהם הוא בית הכנסת האר"י הספרדי בצפת, שנבנה ביסודו ע"י יהודים מצפון אפריקה כבר במאה הי"ד. גם שם נמצאת הבימה באמצע, עם ספסלים סביב קירות האולם.

לעומת זאת מצאנו בכל בתי הכנסת הספרדיים שמצפון להרי האלפים (הולנד, אנגליה, גרמניה) את המנהג השני: בימה במערב וספסלים רק לאורך ביהכ"נ, כפי שמתואר ב'מאמר מרדכי' (סי' קנ"ק ג): "ביהכ"נ שלנו הבימה היא בסוף ביהכ"נ ולא באמצע. [...]. ארון הקודש... הוא באמצע כותל מזרחי, ויש ספסלים מן הצדדים לצפון ולדרום באופן שאין היושב שם אחוריו להיכל ממש. ועוד יש ספסלים אחרים בין ההיכל והבימה, אמנם הם מונחים באורך ממזרח למערב באופן שהיושבים שם אין אחוריהם ממש כלפי הקודש אלא צידיהם בלבד ואחוריהם לפניו ולדרום".

באיטליה נשתמרו כל המנהגים¹⁹: ישנם מספר בתי כנסת עם בימה בין המרכז למערב, שבחלקם הספסלים מדרום וצפון בלבד, ובכמה מהם לשלושת צדדי האולם (מלבד כותל ארון הקודש). ובמקומות אחרים הבימה במערב, וכמובן הספסלים רק לאורך, מצפון ודרום.

נמצאנו למדים, שבספרד ובקהילות הספרדים אחרי הגירוש לא היה מנהג ממש אחד, עם ספסלים רק לאורך ביהכ"נ (כפי שנהוג כיום ברוב בתי הכנסת הספרדיים בעולם). ישנן מספר דוגמאות עם ספסלים בכיוון שלישי (מול ארון הקודש), ובהם לפעמים גם כמה מקומות (של הרבנים ופרנסים, דהיינו "זקנים" של התוספתא) בכותל ארון הקודש.

ניתן לומר אפוא שאין הבדל מהותי בין צורת הישיבה מנהג אשכנז למנהג ספרד, ושניהם המשך המנהג בבתי כנסת הישנים בארץ ישראל. גם המנהג המיוחד של ישיבה לאורך ביהכ"נ, מקורו במנהג הקדום של ישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ, אלא שהתאימו אותו למיקום הבימה.

19 באיטליה קיימים שלושה סוגי קהילות של יהודים: יהודים איטלקיים, שהתיישבו בה מקדמת דנא, ומקורם בארץ ישראל. ספרדים שמצאו באיטליה מקלט אחרי גירוש ספרד. וגם אשכנזים שהגיעו בכמה גלים בעקבות גירוש היהודים בהרבה אזורים וערים במאה ה"טז והקימו קהילות בעיקר בצפון איטליה. עד היום הקהילות הללו קיימות בכמה מקומות, אלא שברובם התאחדו והתפזרו על מנהג משותף במשך המאה השנים האחרונות. גם בענין עיצוב בתי הכנסת אין מנהג אחד, אבל גם אין חלוקה ברורה ולא תמיד אפשר לזהות לאיזה סוג קהילה בית כנסת מסוים שייך.

המעוניין לראות ביהכ"נ בסגנון איטלקי, יבקר בבית הכנסת האיטלקי בירושלים ברח' הלל, שעדיין משרת את הקהילה האיטלקית הקטנה וגם פתוח למבקרים. ביהכ"נ זה נבנה בסוף המאה הי"ט ומעוצב חלקית ע"י ארון קודש וריהוט שהובא מבתי כנסת ישנים באיטליה.

תמונה 7: ביהכ"נ הספרדי "עץ חיים" באמשטרדם (נחנך בשנת תל"ה - 1675). מבט לכיוון הבימה בקצה המערבי מראה את הפרוזדור בין ארון הקודש לבימה, שורות הספסלים לאורך ביהכ"נ ומעליהם עזרות הנשים. עזרת נשים בצורת גלריה בולטת היתה מצויה תחילה רק בבתי הכנסת הספרדיים

לסיום העניין נביא כמה דוגמאות של מקורות תורניים המתארים בהבלעה את סדר הישיבה הנהוג בספרד. ידיעת המציאות כפי שתיארנו לעיל תעזור לנו להבין את תוכנם על אמתם²⁰. ספר היראה (לרבינו יונה גירונדי, מודפס ברוב הדפוסים בסוף ספר 'שערי תשובה'): "ובתפלתו מיושב אל יסמוך לאחוריו, ולא יהא מוטה לצדדין דרך גאוה, אלא יושב וראשו כפוף, שלא יראה פני היושב נגדו חוץ לארבע אמותיו" וכו'. כמוכן שמתואר כאן מנהג הספרדים לשבת לאורך ביהכ"נ, שורה מול שורה. שו"ת הרא"ש (כלל ה אות ז): "ששאלתם מסבה אחת של בית הכנסת שיש לה חמש מקומות וצד אחד של המסכה סמוך להיכל ובכותל ההיכל עצמו היו מקומות". לכאורה מוכח שגם בתקופת הראשונים היו בספרד בתי כנסת עם ספסלים לשלוש או ארבע קצוות ביהכ"נ²¹.

20 גם בעניינינו וגם בנושאים אחרים ראינו שהתקשו בהבנת הכתוב והגיעו בחינם להסברים מפולפלים בגלל חוסר היכרות עם המציאות המתוארת. עיי' לדוגמא בהר תבור (לר' ישראל דוד מרגליות יפה, בעל 'מחולת המחנים') אות ח' שהביא את דברי הכסף משנה (הל' תפילה יא, ג): "ואל תשיבני מהבימות שבונים בימים האלו בקצת מקומות בסוף בה"כ... יותר נוי הוא [לבימה] להיות לצד אחד מלהיות באמצע". והבין שמדובר בפשטות על העמדת הבימה במזרח, קרוב לארון הקודש, וכדרך הרפורמים. ומאריך שם להסביר שהכוונה לא ממש בצד מזרח אלא בין המזרח ובין האמצע וכו'. כל דבריו אין להם יסוד, כי באמת המתואר בכס"מ הינו מנהג ספרד שהבימה במערב וכולם יושבים בין הבימה לבין ארון הקודש לאורך ביהכ"נ, וכפי שהסברנו.

21 אמנם לא ידוע אם תשובה זו נכתבה עוד בשבתו של הרא"ש באשכנז או בספרד (ראה רא"ח פריימן, הרא"ש,

ביאור מהר"י אבוהב על הטור (סי' צד; הובא גם בב"י שם): "ותימא על המנהג שאנו נוהגים להתפלל לצפון ולדרום²² ולא היה לנו להתפלל אלא למזרח כדברי המחבר [הטור], וכו'". גם כאן כמובן מתואר מנהג הספרדים, ועי' המשך דבריו להלן.

תמונה 8: ביהכ"נ בבעכהאפען, נחנך בשנת תמ"ד - 1684. סדר הישיבה נשתנה בשנת תר"כ (1860) ברוח הזמן, אבל הספסל סביב האלממור נשאר כשריד האחרון של הסדר המקורי, היות ולא רצו לגעת בעיצוב האלממור (למרות שהסירו ממנו את הגגון באותו שיפוץ). תופעה זו מצאנו בהרבה בתי כנסת

מתחילת האמנציפציה עד היום:

מנהגינו היה קיים באשכנז ללא שום יוצא מן הכלל עד המאה הי"ט. במאה זו השתנה המנהג בכמה שלבים לטובת צורת ישיבה שורה לפני שורה על ספסלים קבועים. עד שנת תק"פ (1820) בערך, עוד נבנו כל בתי הכנסת החדשים בצורה המסורתית, אך לאחר מכן החלה התמונה להשתנות, ובשנת תר"כ (1860) כבר לא מצאנו שום ביהכ"נ חדש ששמר אמונים

ירושלים תשמ"ו, עמ' צ: "חלקן [של תשובות הרא"ש] נתחברו בהיות ר' אשר עוד בגרמניה".
 22 בהוצאת מכון ירושלים (הערה 9) רצו לתקן בחינם: "ר"ל: או לדרום", משום שלא הבינו את המציאות המתוארת.

למנהג הישן. בשיפוצים שנעשו במספר גדול של בתי כנסת כפריים בין תר"י (1850) עד תר"ל (1870), שינו כמעט תמיד את סדר הישיבה.

גם בביהכ"נ הרפורמי הראשון בפרנקפורט דמיין, שנחנך בשנת תקפ"ח (1828), עוד השתמשו בסידור הישיבה המסורתי, בהתאם לשיטתם הידועה להשאיר "צביון יהודי" חיצוני המסתיר את הריקבון הפנימי. מתחילת דרכה השתדלה תנועת הרפורמה להתקרב לנצרות ולסגנון כנסייתי, ואחד הסימנים המובהקים היה סילוקו של האלממור מאמצע ביהכ"נ והחלפתו בכמה גדולה לפני ארון הקודש שעליה עמדו הרב וחזן וממנה גם קראו בתורה, כחיקוי ל"מזבח" בכנסיות. כך שהספסלים פנו לאמצע ביהכ"נ – שהיה ריק ובלתי תפקיד²³. בכל זאת נשארו מאות בתי כנסת באשכנז ובכל מזרח אירופה, שבהם לא שינו את סדר הישיבה עד לחורבן אירופה. כמה מהם אפילו שופצו אחרי המלחמה בהשקעה רבה, במיוחד בגרמניה, אבל גם בפולין, צ'כיה והונגריה.

תמונה 9: ביהכ"נ במאד (Mád) בהונגריה, עירו של בעל 'קול יעקב' (תלמיד החת"ס והדברי חיים). נחנך בשנת תקנ"ה (1795) ושופץ בשנת תשס"ד (2004). מלבד סדר הישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ ניתן לראות אלממור טיפוסי לבתי הכנסת הגדולים במזרח אירופה, הממוקם בין ארבעת עמודי היסוד של הבניין

23 כמו"כ בברלין נבנה עוד בשנת תרי"ד (1854) בית כנסת רפורמי עם סידור ישיבה שנראה מסורתי, דבר שעורר את פליאתי, כי אפילו בתי כנסת אורתודוקסים כבר לא נבנו כך בשנים אלה. לאחר מכן הוברר לי, שזהו חיקוי צורת הכנסיות של זרם מסוים בנצרות (הוגנוטים) שהגרו מצרפת והתיישבו בסביבות ברלין, והם מצאו חן בעיני הרפורמים הללו מפני שהם הניאולוגים ביותר בקרב הנוצרים (אינם משתמשים בפסלים). ואכמ"ל.

במדינה אחת בלבד עמד מנהגינו איתן בפני רוחות הזמן ונשאר עד היום: בהולנד. כנראה היו לזה שתי סיבות: ראשית, גם בנושאים אחרים מנהגי אשכנז נשמרו בהולנד בצורה יותר טובה. ובנוסף, סדר הישיבה גם בבתי הכנסת הספרדים בהולנד דומה למנהג אשכנז. צורת הישיבה שונה קצת מהנהוג בגרמניה ודומה בזה יותר למנהג הספרדים: בעיקר יושבים רק לשלוש קצוות ביהכ"נ (מלבד כמה מקומות בצדדי ארון הקודש לרב ולפרנסים), בכמה שורות לכל רוח לפי הצורך (בספסלים קבועים בלי שטענדערס), ובלי ספסלים סביב לאלממור. כך נבנו (ונשאר עד היום) כל בתי הכנסת האשכנזים באמסטרדם²⁴ וגם ביתר אזורי הולנד, לדוגמא באנסחדה (Enschede, תמונה 10). ואפילו בביהכ"נ החדש באמסטלפיין (Amstelveen) בפרוור של אמסטרדם (נחנך בשנת תשע"ב – 2012), עדיין השתמשו בסדר הישיבה המקובל. עוד עובדה מעניינת: גם בגרמניה, שבה כפי שהזכרנו נשארו ושופצו כמה בתי כנסת בצורה הישנה, מנהגינו זכה לתחייה בביהכ"נ החדש של במברג (נחנך בשנת תשס"ה - 2005). במברג היא עיר באזור פרנקוניה העליונה, אזור שהיה אחד המרכזים של יהדות הכפרית לפני חורבן אירופה, שבו עד היום בתי כנסת עתיקים רבים מהווים עדות נאמנה לצורת בתי הכנסת באשכנז.

תמונה 10: ביהכ"נ אנסחדה (Enschede), נחנך בשנת תרפ"ח (1928)

לסיום הסקירה על המנהג בפועל במשך הדורות, ראוי לציין שמנהג זה נשמר עד זמננו גם

24 לדוגמא: Gerard Doustraat (נבנה בשנת 1892); Jacob Obrechtplain (ביהכ"נ האשכנזי הגדול ביותר בהולנד, נחנך בשנת 1928); Van der Boechorstraat (נבנה אחרי מלחמת העולם השנייה, ומשמש גם כמשכן הרבנות הראשית של הולנד).

בתימן כפי שכתב רבי יצחק רצאבי בספרו שו"ע המקוצר (או"ח סי' כו, הערה ד): "מנהגינו בסדר מקומות הישיבה בבית הכנסת סמוך לכותלים ולא כמבואר ברמב"ם". ועיין גם בספרו שו"ת עולת יצחק ח"א סי' טז שמאריך מאוד בענין זה (בעיקר באות ה). חשוב לציין שזאת למרות שלמנהגם אין בימה קבועה באמצע ביהכ"נ כלל, אלא בשעת קריאת התורה מביאים את התיבה של הש"ץ לאמצע ביהכ"נ ומניחים עליה ס"ת.

נימוקים וסימוכים למנהג אשכנז

כפי שכבר כתבנו לעיל, בכל בתי הכנסת בא"י שנבנו בערך בתקופת התוספתא היו הספסלים לשלוש או ארבע קצוות ביהכ"נ. על אף שעצם עובדה זו היא כבר מקור חשוב למנהג אשכנז, עדיין כמובן צריך לשאול: איך יתכן שלא בנו את בתי הכנסת כפי שכתוב בתוספתא לכאורה בצורה מפורשת, הן בתקופת התוספתא והן במשך כל הדורות עד המאה הי"ט? הנקודות המרכזיות שעלינו לברר הן:

- א. האם התוספתא נפסקה להלכה ולמעשה?
- ב. האם אפשר להבין את המתואר בתוספתא בצורה אחרת?
- ג. מה הן הסיבות לצורת הישיבה "שורה לפני שורה"?
- ד. האם יש קשר בין צורת הישיבה וכיוון התפילה?
- ה. מה הן הסיבות לנהוג למעשה באשכנז ובספרד? ניסינו לרכז מקורות לכל שאלה, והקורא יסיק את מסקנותיו.

א. האם התוספתא נפסקה להלכה ולמעשה?

נתחיל בעובדה מעניינת: בשנת שי"ח (1558) בנה הרמ"א בעירו קרקוב בית כנסת לזכר אשתו שנפטרה במגיפה השחורה. ביהכ"נ זה נקרא בכל הדורות בפי היהודים "רמ"א שול", קיים עד היום ומשרת את הקהילה היהודית הקטנה שנשארה בעיר. גם בו מצינו בית כנסת אשכנזי טיפוסי: הכניסה בצד דרום – כנגד פסק השו"ע (סי' קנ סעי' ה), וסדר הישיבה – לארבע קצוות ביהכ"נ (אם כי רוב הספסלים לכיוון מזרח), כנגד פסק הרמ"א עצמו! ואגב נזכיר ששתי ההלכות הללו מקורן באותה תוספתא (מגילה פ"ג הי"ד), ויש גם עוד הלכה שלישית שכתובה שם (לבנות את ביהכ"נ בגובה העיר), ובשלושתן לא נהגו ברוב המקומות במשך הדורות כפי מובנם הפשוט.

כבר שניים מתלמידיו החשובים של הרמ"א [הפרישה והלבוש] כתבו במפורש, שהלכות אלו (מקום הפתח וצורת הישיבה) לא נוהגות בזמננו למעשה. לגבי מקום הפתח מצאנו בפרישה (סי' קנ ס"ק ג) שמסביר בדברי התוס' (ברכות ו ע"א ד"ה אחורי²⁵, וכן ברא"ש במגילה פ"ג סי' יב) שהובאו בטור שם, דלדידן אין קפידא כלל שיהיה

25 הדיוק של הפרישה הוא מלשון התוס' כפי שהובאה בטור: "אבל אנו שמתפללים למזרח, לצד א", אין עושין הפתח במזרח", והרי אין זה דבר והיפוכו, והתוס' היו צריכים להמשיך ולכתוב "אלא במערב". אלא מוכח

הפתח נגד הארון, כיון שאין בידינו לקיים הפסוק [שחלק זה של התוספתא נלמד ממנו, ששם מבואר שפתח המשכן היה במזרח]. וכן כתב בלבוש (סי' קנ סעי' ה) שאנו שמתפללים למזרח אין עושין פתח במזרח, אלא יעשוה בצד אחר, ואם אפשר לעשותו במערב מה יופיו וטובו.²⁶

וכן לגבי צורת הישיבה, כבר כתב בלבוש שדין התוספתא היה רק בזמנם שסידרו את המקומות לפי סדר הכבוד, והושיבו במזרח דוקא את הזקנים, וכל העם פנה כלפיהם בשורות לפי סדר כבודם. אבל בזמננו שמוכרים את כל המקומות (גם את המקומות שבמזרח וגם את שאר המקומות), לא נוהג כל הסדר של התוספתא: "בימיהם היה להם סדר בו יושיבו כל אחד מן הציבור לפי כבודו, ועכשיו קונין המקומות בדמים יקרים כ"א לפי עשרו ואין מקום לאותו סדר, על כן לא כתבתי".

וכן פסק בחיי אדם (כלל יז סעי' יט) בפשטות: "ועכשיו שקוניים המקומות בביהכ"נ אין סדר לישיבה", וכן פסקו כדברי הלבוש גם הט"ז (סי' קנ ס"ק ב) ומשנה ברורה (שם ס"ק יד) וכן הובאו דבריו גם במקור חיים, פרי מגדים (משב"ז), מאמר מרדכי, ערוך השלחן, ועוד.²⁷

ואין לשאול מדוע נפסק כך בשו"ע וברמ"א אם אכן אינו נוהג (כפי שהבאנו כעת). כי כבר מצאנו בעוד מקומות שהעתיקו הלכות התלויות במציאות שכבר אינו קיימת,²⁸ כגון אופן הפשטת החלוק (או"ח סי' רלט סעי' א).

ואולי יש ראייה לזה בתוספתא עצמה שאינה להלכה, שהרי כתובה בלשון עבר (כיצד היו זקנים יושבין וכו'). ויש סמך לזה גם מהמשך התוספתא, שמביאה בסמוך את הדין ש"אין בונים ביהכ"נ אלא בגובהה של עיר", ומצאנו שדין זה הובא בלשון עבר במדרש תנחומא (בחוקותי, ג): "בראשונה היו עושין בתי כנסיות בגבהה של עיר לקיים מה שנאמר בפתחי שערים בעיר".

כעת נשאר לברר את דעת המחבר, שלא פסק הלכה זו בשו"ע כלל, אע"פ שפסוקה היא

מהתוס' שאם א"א לעשות במזרח ככתוב בתוספתא, ממילא כבר אין קפידא כלל. ויש להעיר שבתוס' שלפנינו המילים הללו לא כתובות, אלא רק ברא"ש ובטור, ואולי היתה לו גירסה אחרת.

26 ועי' עוד בדרכי משה ארוך (סי' קנ) שמביא את דברי ההג"מ בהל' תפילה (פי"א אות ד) שהביא שר' משה מפרדס ב"ר מאיר כתב בתוס' בברכות: "דהטעם שיהיו משתחוים מן הפתח נגד הארון שהיה במערב, וכן הדין למתפלל למזרח לעשות הפתח במערב, וכן צפון ודרום". לכאורה פירוש התיבות "וכן צפון ודרום", הוא שאם מתפללים לצפון צריכים לעשות את הפתח ממול בדרום וכו', וכן הביין גם בערוה"ש. וזה ממש כמו פסקו של הטור וטעמו, ומה הוסיף הר"מ בזה שהביא את דבריו של ר"מ מפרדס.

ואולי אפשר לפרש גם כמו דברי הפרישה הנ"ל שאין בזה קפידא כלל, או שיש בזה רק מעלה כדברי הלבוש. ועי' עוד במקור חיים (בכרך) סי' קנ סעי' ה, ובאריכות בשו"ת חת"ס או"ח סי' כז שהביאו טעמים למנהג אשכנז שהכניסה היא בדוקא לא ממול ארון הקודש.

27 עי' גם בשו"ת תשורת ש"י סי' קכה, שלמרות שהוא מעדיף את צורת הישיבה שורה לפני שורה, אינו מנמק את דבריו מכח התוספתא אלא מחפש טעמים חדשים (עי' בהמשך), ואת התוספתא מביא רק כדי להוכיח ש"עכ"פ חזינן דאין ריעותא אם פני כל העם למזרח", כי גם לפי דבריו פשוט שאין היום טעם לסדר זה ע"פ התוספתא.

28 עי' הר תבור אות ח, שגם הוא שאל מדוע הרמ"א פסק את התוספתא אע"פ שלא נוהגת בזה"ז, מפני שמוכרים את המקומות. ותיריך שדין זה נוהג גם בזה"ז אם קהלה אחת לא תרצה למכור את המקומות, שאז יחזור הדין של התוספתא והזקנים ישבו כשפניהם אל העם.

בטור ומפרש אותה שם בבית יוסף.

כבר הזכרנו את דבריו בכס"מ (הל' תפילה פי"א ה"ג) בענין מיקום הבימה שיהיה לפי המקום והזמן, ויותר נוי הוא להיות לצד אחד מלהיות באמצע. והסביר כך את מנהגם של חלק מקהילות הספרדים שמיקם את הבימה במערב, ולא כפי שפסק הרמב"ם שצריך להיות באמצע. ובאמת גם דין זה (של מיקום הבימה באמצע ביהכ"נ) לא פסק בשו"ע, וא"כ ממילא לא יכל לפסוק גם את דין צורת הישיבה שורה לפני שורה, שתלויים זה בזה, וכפי שהסברנו לעיל.

ב. האם אפשר להבין את המתואר בתוספתא בצורה אחרת?

רמז אחד לכך שאפשר להבין את הנאמר בתוספתא בצורה אחרת כבר הזכרנו: עצם העובדה שבכל בתי הכנסת שנבנו בתקופת התוספתא ולפניה לא מצאנו את סדר הישיבה שמתואר לכאורה בתוספתא.

ובאמת מצאנו בכמה ספרים שלא ראו שום קושי להבין את המתואר בתוספתא כפי מנהגינו. עיי' בקרבן נתנאל מגילה (פ"ג אות ט) שאכן הבין את הנאמר בתוספתא בצורה אחרת: "כשמניחים את התיבה. פי' כשמוציאים את התיבה בתעניות ומניחים אותה ברחוב הזקנים ג"כ סביב התיבה פניהם אל העם". דהיינו שמקיימים את הכתוב שהזקנים אחוריהם כלפי הקודש בזה שיושבים סביב לתיבה שבאמצע (כמו הספסל שסביב האלממור), וכל העם בשורה נוספת מסביבם וממולם (כמו הספסלים שסביב ארבע קירות האולם למול הספסל שסביב האלממור). וא"כ, אדרבה, מכאן יש ראייה ומקור חזק לצורת הישיבה במנהג אשכנז (וראה מה שכתבנו לעיל שאכן המנהג הישן באשכנז היה שהרב יושב דוקא בספסל שסביב האלממור ולא בספסל שבכותל המזרחי).

ועיי' בשו"ת עצי חיים (לר' חיים צבי טייטלבוים, אב"ד סיגוט לפני פחות ממאה שנה) סי' יא, שמשמע ממנו שהתוספתא מתארת ממש את מנהגינו, ואפי' שהיום היושבים במזרח אינם דווקא הזקנים אבל אין סברא לומר שדווקא הזקנים צריכים להיות פניהם כנגד העם, אלא העיקר שיושבים כשפניהם זה לזה.

וכן בשו"ת בית שערים (לר' עמרם בלום, שרת בקודש בק"ק אלמאשד, מאדע, חוסט ובסוף ימיו בק"ק ב' אדפאלו לפני כמאה שנה) סי' נה, מקשה איך יקיימו את הדין שהזקנים יושבים כלפי העם, והרי היושבים בין הבימה להיכל פניהם כלפי הקודש ולא כלפי פני הזקנים [שאסור להם לשבת לפני ארון הקודש ואחוריהם כלפי קודש] וכן אותן שיושבים כלפי הזקנים אין פניהם כלפי היכל [דהיינו הם לא כלפי הקודש, והרי גם את זה צריך לפי גירסת הרמב"ם]. ומפרש שאין הכוונה שצריך להיות מכוון נגדו ממש אלא שיהיו פניהם נוטים כלפי פני הזקנים וההיכל ואפי' מצדד אצדודי, וכמו מנהג אשכנז.

ופשוט שגרסת התוספתא כפי שלפנינו נותנת יותר מקום להבנה אחרת מגירסת הרמב"ם (והטור והרמ"א שהעתיקהו): "שורה לפני שורה לפני השורה לאחורי השורה שלפניה". וכך מפורש בדברי הדרישה (סי' קנ"א) ש"ק א) שמציג את הישיבה "שורה לפני שורה" לעומת "סביב

התיבה" כדבר והיפוכו, וז"ל (בענין העמדת התיבה ברחובה של עיר): "כי גם ברחוב העם יושבין שורות שורות ובריבוע ולא שהיו יושבין מוקפין סביב התיבה" וכו'. ואם כן, כנראה יפרש את גירסתנו בתוספתא כדברי הקרבן נתנאל, שהכוונה היא לישיבה סביב התיבה, ולא כגירסת הרמב"ם.

אעפ"כ גם בשו"ת עצי חיים וגם בשו"ת בית שערים אמרו את דבריהם בצורה מפורשת גם ע"פ גירסת הרמב"ם והטור, למרות שכתוב שם בצורה מפורשת "שורה לפני שורה". ונראה לבאר דבריהם עפ"י מה שמצאנו בענין אחר כיוצ"ב. בכרכות יז ע"ב לגבי ניחום האבל בגמר הקבורה כתוב במשנה שמי שחושש שלא יספיק להגיע לשורה לא יתחיל להתפלל ומפרש שם רש"י (ד"ה לשורה): "שהיו מנחמין את האבל בהיקף שורה סביבותיו בשובם מן הקבר". וכמובן שמדובר שם על "שורה לפני שורה", שהרי כתוב בהמשך המשנה שהעומדים בשורה "פנימיים פטורים והחיצוניים חייבים". א"כ מצאנו שאפשר לפרש את המילים שורה לפני שורה גם בהיקף סביב. וכן גם בגמ' שעל המשנה הנ"ל, שאומרת שמה שנאמר במשנה שהעומדים בשורה פטורים, הכונה רק לשורה הרואה פנימה, פירש"י (שם יט ע"ב, ד"ה הרואה פנימה): "הרואה פנימה את חלל ההיקף אחורי שורה הפנימית".

וכן גם בטור יו"ד סי' שעו, בהביאו דין זה משתמש במילים "שורות שורות", וז"ל: "והעומדין בשורה בשעת קריאת שמע שורה רואה את הפנים פטורין, שאינם רואים את הפנים חייבין. שהיו רגילין לעמוד שורות שורות זו לפנים מזו". ואם נאמר שכאן הכוונה היא לעמידה בשורות בהיקף סביב כפירש"י, ולמרות זאת הטור משתמש במילים "שורות שורות", א"כ יתכן לפרש כך גם את דברי הטור האחרים (וכן את דברי הרמב"ם שעל פיו יסד הטור את דבריו) בענין סדר הישיבה בביהכ"נ.

ג. מה הן הסיבות לצורת הישיבה "שורה לפני שורה"?

לכאורה התוספתא לומדת את סדר הישיבה מהפסוק בויקרא ח, ד: "ויעש משה כאשר צוה ד' אותו, ותקהל העדה פתח אהל מועד", שמובן ממנו שכל העם עמד כלפי אהל מועד ונלמד מזה אופן ישיבת העם בביהכ"נ כלפי ארון הקודש.

אך מצורת התוספתא נראה שנלמד מהפסוק גם דין הזקנים והכהנים, ובמיוחד חזן הכנסת [ע"י בנוסח התוספתא שמסיימת בדין חזן הכנסת ומיד אחרי זה מביאה את הפסוק, ומשמע שע"ז עיקר הדרשה]. וע"י בתורה תמימה על פסוק זה: "כנראה המשיל משה לחזן הכנסת שהיה קורא לפני הצבור, אבל לפי"ז צ"ע דהא כל הקהל באו אל פתח אהל מועד ועמדו פניהם כלפי הקודש ומשה דבר אליהם פנים כנגד פנים... וא"כ הלא היה משה עומד כלפי העם ואחוריו כלפי קודש, ואולי קאי הראיה מפסוק זה על המאמר שבריש הלכה זו, כיצד היו זקנים יושבים, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קודש" וכו'.

דהיינו, לא ברור הלימוד מהפסוק, ואיך שנסבירו, הפסוק לא מהווה מקור לכל הנאמר בתוספתא. לדין נשיאת כפים פנים כנגד פנים יש מקור מפורש בתורה (במדבר ו, כג), כפי

שנלמד בברייתא (סוטה לח ע"א), וכנראה שהזכירו דין נשיאת כפים בתוספתא רק דרך אגב. ואכן הר"ן על הרי"ף (במגילה יד ע"א בדפי הרי"ף) מפרש שהלימוד מהוה מקור רק לרישא שהזקנים פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קודש (למרות שהתוספתא מביאה את הפסוק רק בסוף). ונלפי מנהג א"י שמובא בחילופי מנהגים, שהזקנים מפנים פניהם לארון הקודש, לא ברור גם הלימוד לישיבת הזקנים. ולפי זה הראיה היא רק לישיבת העם שזה הדין האחרון והסמוך ביותר לפסוק (והר"ן לא יכל לפרש כך, כי הוא פירש לפי גירסת הרי"ף שפני העם כלפי כהנים, ולפי"ז אין לדין זה שייכות לפסוק, אך לפי גירסתנו שפני העם כלפי קודש הלימוד מובן היטב). וכבר הבאנו את דברי שו"ת בית שערים שמפרש שאין הכוונה שהיו מכוונים ממש כלפי הקודש אלא אפילו מצדדי אצדודי, וא"כ הלימוד מהפסוק מובן גם למנהג אשכנז.

מלבד הלימוד מהפסוק, כבר ראינו לעיל שהלבוש והבאים אחריו נתנו גם טעם לסדר הישיבה המבואר בתוספתא, ופירשו שהושיבו את העם מול הזקנים לפי כבודם. והכוונה היא, שהקרובים יותר לזקנים הם המכובדים יותר, וכעין זה מצאנו בסדר הישיבה בסנהדרין, הן בתחילה בירושלים בלשכת הגזית שישבו כחצי גורן עגולה (סנהדרין לו ע"ב) והן ביבנה שישבו שורות שורות ככרם [כמבואר בירושלמי ברכות פ"ד סוף ה"א, וכך פירש רש"י בשבת לג ע"ב (ד"ה לכרם), ושם קלח ע"ב (ד"ה בכרם), ועוד].

וכפי שפירש רש"י בסנהדרין שם (לז ע"א ד"ה וכל אחד מכיר את מקומו): "לפי שבתחילה כסדר הושיבום שורה ראשונה גדולה משל שניה והיא גדולה מן השלישית וגם בכל שורה ושורה הושיבום כסדר הגדול בראש שני למטה הימנו וכן כולן" וכו'.

היום התבטל גם דין מכירת המקומות (ואפי" מה שעדיין מוכרים או יותר נכון משכירים בכמה בתי כנסת מקומות קבועים, אין למכירה זו כל דיני מכירת המקומות שהיו בימים שעברו), אבל גם לא חזרו לתקנה הראשונה של חלוקת המקומות לפי כבוד²⁹. ואגב נזכיר שבגרמניה היו מקומות שאחרי ששינו את המנהג וסידרו ספסלים שורה לפני שורה, אכן קבעו סדר ישיבה "לפי כבוד" בדרגה מסוימת. נביא לדוגמא תיאור של סדר הישיבה שהיה נהוג עד לתורבן הקהילה בביה"כ"נ של געררודא (Gerroda)³⁰: "שתי השורות הראשונות של הספסלים, קרוב לקיר המזרח, היו שמורים לילדי ביה"ס, שכך היו תחת השגחתו של המורה, ששירת כחזן. בעלי הבתים מלאו את המקומות החל מהשורה השלישית. כאן המקום הראשון היה שייך לפרנס... המקום הבא בספסל זה היה שייך לזקן הקהל... על ידו ישב זקן הכהנים בקהילה... אחרי זה ישבו לפי שנות הנישואים, כך שהמקומות האחרונים היו מיוחדים לאלה שהתחתנו אחרונים. הרווקים מלאו את הספסלים הבאים, ובסוף ישבו האבלים בשורה האחרונה.

29 כבר הזכרנו לעיל מה שכתב בספר הר תבור אות ח שאם קהל אחד לא ירצו למכור המקומות עליהם לחזור למנהג התוספתא, אבל למעשה בהרבה בתי כנסת שמסדרים ספסלים שורה לפני שורה לא ראינו שמחלקים את המקומות לפי כבוד.

30 תרגום מהספר "Jewish Life in the Villages of Southern Germany" מאת הוגו מנדלבאום (ניו יורק 1985), עמ' 52.

מקומותיהם הרגילים נשארו ריקים עד היארצייט הראשון. אחרי זה כולם התקדמו במקום אחד כדי למלא את מקום הנפטר... סדר דומה היה נהוג גם בעזרת הנשים". זה דומה למדי לסדר הישיבה בסנהדרין, שלא רק השורות היו לפי כבוד אלא גם בתוך השורות עצמן קיימת הדרגה. סיבה נוספת לישיבת שורה לפני שורה נתן בשו"ת תשורת ש"י (סי' קכה), שבאופן זה יש פחות חשש שיוזנו הנשים עיניהן מהאנשים (במיוחד אם עזה"נ במערב), ומה שדורות שלפנינו לא נזהרו בזה, מקום הניחו לנו אבותינו להתגדר בו. ונמצא שבזה הוא היחיד בין כל הפוסקים האשכנזיים שמעדיף את המנהג החדש על פני הישן, וגם הוא מתנה את דבריו בזה שאין כוונתם להתדמות לגויים. וכבר דחה דבריו בשו"ת עצי חיים (סי' יא) שאפשר להתקין לתלות וילון על החלונות כאשר כן הוא בכל מקומות היראים ואנשי מעשה. לסיכום. מהלימוד מהפסוק אין ראייה ברורה לישיבה שורה לפני שורה, והטעם של הלבוש שזה לפי סדר הכבוד, ג"כ אינו קיים בזמננו בהרבה מקומות. והטעם החדש של התשורת ש"י שלא יוזנו הנשים עיניהן מהאנשים כבר דחה בשו"ת עצי חיים כי אפשר לתלות וילון.

ד. האם יש קשר בין צורת הישיבה וכיוון התפילה?

רבים חושבים שטעם הישיבה שורה לפני שורה הוא משום שכך כולם יושבים בכיוון התפילה, וכעין מה שמכוונים את עצם ביהכ"נ נגד ירושלים. ואע"פ שטעם זה נראה מסתבר, לא מצאנו אותו באף אחד מן הפוסקים. וראוי לעיין קצת בענין כיוון התפילה כדי להבין מדוע לא נאמר טעם זה בשום מקום.

ראשית, עצם הדין לכוון בתי כנסת נגד ירושלים אין לו מקור בש"ס, ונזכר בטור ובשו"ע רק ברמיהו. המקור העיקרי הוא בטור או"ח סי' קנ, שם מדובר דווקא על ארון הקודש: "ובונים אותו [את ארון הקודש] לרוח שמתפללים כנגדו באותה העיר כדי שיהיו פניהם מול ההיכל כשיעמדו לתפילה". ובשו"ע (שם, סעי' ה) הביא דין זה רק אגב הדין של צד הפתח: "אין פותחין פתח ביהכ"נ אלא כנגד הצד שמתפללים בו באותה העיר... כדי שישתחוו מן הפתח נגד הארון שהוא ברוח שמתפללים נגדו". ועי' גם ברמ"א סי' צד סעי' ב, בשם הגהות אלפסי החדשים, שמביא דין זה רק לאפוקי מדרך המינים: "אין עושין מקום הארון וצד התפילה נגד זריחת השמש ממש, כי זהו דרך המינים, רק מכוונים נגד אמצע היום".

דין זה גם נרמז במה שמצאנו שיש להתפלל בבית שיש שם חלונות (ברכות לד ע"א), ומזה שהגמ' מביאה ראייה לזה מהפסוק בספר דניאל (ו, יא) "וכוויין פתיחן... נגד ירושלים", מבינים כמה ראשונים (רמב"ם הל' תפילה פ"ה ה"ו, ועוד) שלפחות חלון אחד יהיה נגד ירושלים³¹. וכן נפסק בשו"ע (או"ח סי' צ סעי' ד). אבל אין דין זה נוהג דווקא בבתי כנסת, אלא גם בתפילת יחיד, ולפי הרמב"ם בשו"ת פאר הדור (סי' קמא) אדרבה, נוהג דווקא ביחיד, ובציבור לא צריך. וא"כ, גם כאן לא מצאנו מקור מפורש למכוונות ביהכ"נ.

31 עי' במאמרי 'חלונות בית הכנסת, בהלכה ובמנהג אשכנז', ירושתנו, ספר שני, עמ' קפה-קצז. ואכמ"ל.

עכ"פ ראינו שכל הענין של מכוונות ביהכ"נ אינו דיין בהל' ביהכ"נ בעצם, ולא מוזכר בשום מקום במפורש, אלא הוא רק תוצאה של ההלכה להתפלל נגד ירושלים, ובא רק לסמן את הכיוון הנכון כדי שלא יתפללו זה לכאן וזה לשם.

רק האחרונים עסקו בשאלות של מכוונות ביהכ"נ, וכגון בלבוש (סי' צד סעי' ג), דברי חמודות (ברכות פ"ד אות סח), או בשו"ת רבי טיאה ווייל (סי' ו) שנו"נ בכל הנושא באריכות ע"פ חשבון הסוגיות בש"ס (ברכות ו ע"ב, ברכות ל ע"א, ב"ב כה ע"א, עירובין יח ע"א) הדנים בשאלה אם שכינה במזרח, במערב, או בכל מקום; או אם ההלכה להתפלל נגד ירושלים לא תלויה כלל במקום השכינה אלא דיין מיוחד שנלמד מהפסוקים של תפילת שלמה (כמבואר בגמ' בברכות ל ע"א)³². ובפשטות פסקינן כדברי הטור סי' צד, המביא את הגמ' בברכות ל ע"א [היה עומד בחוץ לארץ יחזיר פניו כנגד ארץ-ישראל וכו'] וכתב ע"ז הטור: "וכהן שמעתתא קיימא לן ולא כההיא דבבא בתרא דפליגו אמוראי בפ' לא יחפור איכא מאן דאמר שכינה במזרח וצריך להחזיר פניו למזרח ואיכא מאן דאמר שכינה במערב וצריך להחזיר פניו למערב". כלומר שההלכה להתפלל נגד ירושלים לא תלויה כלל במקום השכינה, אלא דיין מיוחד כנ"ל.

וכל זה נוגע רק לתפילת העמידה, וכדברי שו"ת רבי טיאה ווייל (סי' ו): "ובשאר תפילות יכול להתפלל לכל רוח שירצה דדוקא בתפילת י"ח היא דקפיד וכן נוהגין". ועי' תהלה לדוד (סי' צ אות א) שבתחילה אמר כדבריו רק בתפילת י"ח, ואח"כ מוכיח מדברי התוס' בעירובין (יח ע"ב ד"ה ולא) שכתבו שהציבור משתחוים למזרח והוא משתחוה למערב, שעיקר האיסור הוא בהשתחויה.

יוצא לפי זה להלכה למעשה, שמלבד תפילת העמידה יש ענין לפנות כנגד ירושלים רק בברכו³³ ובמודים דרבנן. וע"פ מה שנוהגים לכרוע גם בעלינו לשבח' ה"ה גם בזה³⁴. אך בשאר התפילה ואפילו בקדושה, מביא שם בתהלה לדוד הנ"ל שאין ענין, לפי שאין בה השתחויה. מלבד זאת מצאנו רק עוד שני ענינים נוספים שיש לכוון בהם דוקא נגד המזרח. האחד בנענועי הלולב שמקיף מזרח דרום מערב צפון (או"ח סי' תרנא סעי' י), ועי' שו"ת זקן אהרן (לרבי אליהו בן בנימין הלוי, קושטנדינה תצ"ד) סי' כב, שגם אם מקומו בביהכ"נ פונה לכיוון אחר, צריך להפוך את עצמו למזרח: "האיש ראוי להיות פניו למזרח בשעת נטילה וברכה ונענוע לתל תלפיות שכולם פונים אליו". דהיינו שלמד זאת מהפסוק (שיר השירים ד, ד)

32 נציין כמה מקורות נוספים בענין מכוונות ביהכ"נ: מור וקציעה סי' קנ, שו"ת חת"ס או"ח סי' יג, שו"ת מהר"ם שיק סי' מז, שו"ת אחיעזר ח"ג סי' עט, שו"ת בצל החכמה ח"ג סי' טו, שו"ת בית אבי ח"א סי' יא, לקט קמח החדש סי' צד, בירור הלכה תנינא סי' צד.

33 כ"כ בתהלה לדוד הנ"ל (בהשמטה שנרפסה בסוף ח"א) שנראה דגם בברכו יש קפידא כפי מ"ש הכלבו דיש לכרוע בברכו ולזקוף בשם. אך במגן גיבורים (סי' קיג ס"ק ו) תמה על המנהג שכורעים בברכו, משום שאסור לכרוע במקום שלא קבעו חז"ל (ברכות לד ע"ב). ועי' ביאור הלכה שם ד"ה הכורע שמביא סמך למנהג מן המקרא (דה"א א' כט, כ), ומסיים שמנהג ישראל תורה.

34 עי' בשיעורי מרן הגרי"ש אלישיב למסכת ברכות עמ' שנב הערה מג, שהגרי"ש אלישיב זצוק"ל היה מקפיד גם בכריעה של 'עלינו' לכרוע לכיוון בית המקדש, אפי' שישב כשפניו לקהל.

"כמגדל דוד צוארך בנוי לתלפיות", שהגמ' בברכות (ל' ע"א) דורשת אותו "תל שכל פיות פונים בו", ומזה לומדים את כיוון התפילה בשמו"ע, וא"כ אין כוונתו לומר שיש ענין להתחיל את הנענוע לכיוון מזרח ממש, אלא נגד כיוון התפילה.

העניין השני הוא המנהג להטות את הראש בפסוק הראשון של קריאת שמע במילה "אחד", כפי המחשבה מעלה ומטה ולד' רוחות (סי' סא סעי' ו). וכפי שכתב שם בעטרת זקנים: "והטייצ"ל בדרך ד' מתנות מזבח מזרח צפון מערב דרום"³⁵. וגם בזה נראה שלא דווקא למזרח וכו' ממש, אלא שיש בזה רק כוונה נוספת לכוונה העיקרית, והיא שהקב"ה יחיד בעולמו ומושל בד' רוחות העולם. שהרי גם אם יושבים בביהכ"נ לכיוון התפילה אין זה בדרך כלל מזרח ממש. אלא הכוונה שמטה ראשו קדימה, שמאלה, וכו'.

עוד יש לזכור שיש מספר סיבות שמפניהם לא צריך להקפיד על כיוון תפילה, וכגון מה שמוזכר ברמ"א (סי' צד סעי' ב) שלא להתפלל נגד זריחת השמש ממש, ואפי' אם זה הכיוון המדויק. או בנסיעה (שם סעי' ד) שמתירים אפי' בציבור להתפלל בכל כיון שמתאים לכללי הבטיחות ולכוונה, וכגון במניינים ברכבת (מצוי בארה"ב) או במטוס. או כאשר יש בכיוון התפילה פסל או בית תפלה (שם סעי' ח). ועי' בט"ז שם ס"ק א (מובא במשנ"ב ס"ק י) שמי שעמד בטעות לצפון או דרום לא יעקור רגליו אלא רק יהפוך פניו, ואם התפלל נגד המערב אף לא יהפוך פניו כלל (דא"כ יהיה פניו נגד צפון או דרום), אלא יסמוך על הדעה ששכינה בכל מקום וימשיך להתפלל כך.

וכל זה לכאורה אפי' כשמתפלל בציבור, וביחיד מקלים עוד יותר. עי' לדוגמא בשו"ת זכרון יהודה (לר' יהודה גרינוואלד, רועה נאמן בק"ק סאבאטיש, באניהאד, שוראן וסאטמאר, חתנו של ר' יוסף יוזפא סופר בנו של מרן החת"ס) או"ח סי' י, שישוּב הדעת (כגון להתפלל נגד הקיר) עדיף מכיוון התפילה, ודווקא כשמתפלל ביחידות אבל בציבור אסור משום אחורי ביהכ"נ. אבל גם בציבור מתיר לצדד באופן שיתפלל בכיוון שהציבור מתפללים אבל ראשו לצד, כדי שלא יהיה דבר שמפריעו, ומביא את הדעה שהשכינה בכל מקום כסניף לפסקו. ועי' גם בסמ"ג (עשין יט – דף קא טור ד) שמסביר את דברי הגמ' הרוצה שיחכים ידרים (ב"ב כה ע"ב) שהכוונה שמתפלל לכיוון דרום ורק מחזיר פניו למזרח.

וכן עולה מכל הסוגיא של מתפלל אחורי ביהכ"נ שנקרא רשע (ברכות ו ע"ב). שלא ראינו בכל הראשונים ואחרונים מי שהעיר שיהיה רשע גם מצד זה שלא מתפלל כנגד ירושלים כהלכה, אלא רק מחמת שלא מתפלל בכיוון שהציבור מתפללים. ובמיוחד לדעת רש"י (כפי שהתוס' מבינים בדעת רש"י, או כדעת ר"י הזקן ע"פ תר"י) שלפי דבריו צריך להפוך את פניו לביהכ"נ, ונמצא שנקרא רשע דווקא כשמתפלל לכיוון הנכון. ועי' בתר"י שם שאם מתפלל בצד

35 עי' בספר 'עולם התפילה' מאת הרב אליהו מונק, רבה האחרונה של אנסבאך, שגם הברכות האמצעיות של שמו"ע הם נגד ד' צדדי המזבח (עמ' 155 בהוצאה הגרמנית). ולמד זאת מהפסוק "ארחץ בנקיון כפי ואסבבה את מזבחיך ד" (תהלים כו, ו), שממנו נדרש על תפילת שמו"ע (ברכות טו ע"א).

מזרח של ביהכ"נ יתפלל לצפון או לדרום, כדי לצאת גם לדעת רש"י וגם לדעת תוס'. ועי' הג"מ (הל' תפילה פ"ה אות כ) שה"ה בצדדים.

היוצא מדברינו, שמעיקר הדין צריך להקפיד רק בציבור שכולם יתפללו לאותו כיוון. ואם ישנה סיבה שלא להתפלל כנגד ירושלים, אפי' בציבור מותר, וכ"ש ביחיד.

ועי' בבאר היטב (סי' צד ס"ק ג וד) המביא מקורות בשאלה לאיזה כיוון מתפללים בביהכ"נ שארון הקודש שבו לא עומד בכיוון ירושלים, ועי' גם בפוסקים שהבאנו לעיל בענין מכוונות ביהכ"נ שעסקו בשאלה הנ"ל. והעולה מדבריהם (אבל לא לדעת כולם) שבמקום שנוהגים להתפלל נגד ארון הקודש לא צריכים לשנות ממנהגם, וכפי שראינו בדעת רש"י ור"י הזקן בדין המתפלל אחורי ביהכ"נ שיש ענין להתפלל נגד ארון הקודש דווקא אפי' כשהוא נגד כיוון ירושלים (עי' שם בתר"י שלמדו דין זה מדין העומד אחורי הכפורת שמחזיר פניו לכפורת, עי' שם בגמ' ברכות ל ע"א).

ואגב נזכיר את מה שנכתב לעיל, שלא כל בתי הכנסת הקדומים שבארץ ישראל מכוונים תמיד נגד ירושלים, לא האולם וכ"ש לא ארון הקודש שלפעמים עומד בכיוון אחר לגמרי. וכבר נהגו בכל תפוצות ישראל לכון את ארון הקודש וביהכ"נ נגד ירושלים כדי שכולם יתפללו באותו כיוון, אבל אין צורך שגם הספסלים יהיו מכוונים כך.

ואיך יתפללו בביהכ"נ שסדר הישיבה הוא לארבע הקצוות? ברור שהמנהג היום בכל בתי הכנסת שעדיין בנויים כך, שמסובבים את כל הגוף לכיוון ירושלים. אבל נראה שאין זה מעיקר הדין, מחמת שתי סיבות:

האחת, שהגמ' ברכות (ל ע"א) אומרת למי שמכוון את עצמו לתפילה "מחזיר פניו" דווקא, משמע שלא צריך לכון את כל הגוף.

ושנית, ע"פ הגמ' ב"ב (כה ע"ב) "הרוצה שיחכים ידרים וכו'", ופירש רש"י (שם ד"ה ידרים) שהכוונה שיחזיר פניו לדרום (וכל הגוף למזרח). וכבר הזכרנו את דעת הסמ"ג (עשין יט) המסביר להיפך, שהרוצה להחכים מתפלל לכיוון דרום ורק מחזיר פניו למזרח. ועי' בביאור מהר"י אבוהב על הטור (סי' צד; הובאו דבריו בב"י שם): "ותימא על המנהג שאנו נוהגים [מנהג בני ספרד] להתפלל לצפון ולדרום, ולא היה לנו להתפלל אלא למזרח כדברי המחבר [הטור]. ונראה שיש לנו להחזיר פנים בצד המזרח כמו שאנו מתפללים לצפון ולדרום, כמ"ש בכתרא דמצדדי אצדודי, פי' שמתפלל לצפון ולדרום יש לו להטות פניו לא"י". משמע מזה שגם בתפילת שמו"ע התפללו לכיוון בו ישבו ולא הקפידו להתפלל נגד ירושלים.

בב"י שם מביא את דברי מהר"י אבוהב, וממשיך: "ומיהו רש"י (ב"ב כה ע"ב ד"ה דמצדד) פי' דמצדד אצדודי מעט לצד הדרום. משמע שפניו כלפי מזרח והוא מצדד כלפי דרום שיחכים או כלפי צפון שיעשיר. ועם כ"ז כיון דאשכחן דמצדד אצדודי מהני יש ללמוד משם למתפלל כלפי צפון או דרום דסגי בשיצדד כלפי א"י".

ונפסק להלכה למעשה בשו"ע (סי' צד סעי' ב) כדעת הסמ"ג ומהר"י אבוהב שמספיק להטות

פניו כלפי א"י, ולא מצאנו שיש ענין לצאת גם את דעת רש"י וא"כ להפוך את כל הגוף ממ"נ. ועי' שם בבאר היטב (ס"ק ב): "פי' במקום שמנהגם כך או שיושב על החמור", וכפי מקור הדברים במהר"י אבוהב. ובמשנ"ב (ס"ק ח) כבר השמיט את זה, ומעמיד דין זה רק ברובה להחכים או שיושב על החמור. ואולי טעמו, שבימי הבאר היטב בכל בתי הכנסת ישבו לארבע הקצוות ועדיין נהגו כן רק להחזיר פניהם, אבל בימי המשנ"ב כבר ביטלו סדר ישיבה זה בהרבה מקומות וגם בבתי כנסת ששמרו עדיין על סדר הישיבה הישן הקפידו להפוך את כל גופם למזרח. ואין כאן חשש שנראה כמתפללים לשתי רשויות, כמו בדין המתפלל אחורי ביהכ"נ, שהרי כולם מחזירים פניהם לכיוון אחד. ואגב, הדין של מחזיר פניו ולא כל הגוף מצוי גם היום וכגון בקריה"ת שעומדים מכל הצדדים ופונים לאלממור, והמדקקים מחזירים את פניהם לירושלים כשעונים לברכו.

ה. מה הן הסיבות לנהוג למעשה באשכנז ובספרד?

נקדים ונחזור מה שכבר הזכרנו, שאין הבדל מהותי בין מנהג ספרד ואשכנז וכנראה שניהם המשך של סדר הישיבה בבתי הכנסת העתיקים בארץ ישראל. וזה נאמר גם בבתי הכנסת הספרדיים שבהם יושבים רק לאורך ביהכ"נ (והבימה במערב), וכ"ש באלה שיושבים לשלוש או ארבע קצוות ביהכ"נ (והבימה באמצע או בין האמצע והמערב). וא"כ הטעמים שנאמרו במנהגינו (עי' בהמשך) נכונים גם לפי מנהג הספרדים, מלבד הטעמים הנובעים מכך שמקום הבימה הוא באמצע ביהכ"נ שלא שייכים במקום שהבימה במערב.

ואחרי כל מה שכתבנו, ואפי' אם דברינו צודקים שפירוש התוספתא לא ברור, או שלא נפסק להלכה למעשה, ושאינן טעם לנהוג כך אפי' מצד המנהג, עדיין נשאלת השאלה: במה סדר הישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ עדיף, שנהגו בו למשך כל הדורות בכל העדות?

עד המאה הי"ט, תקופת האמנציפציה בגרמניה ובאימפריה האוסטרו-הונגרית, לא מצאנו התייחסות לשאלה זו. המנהגים וביניהם גם ענייני צורת ביהכ"נ, היו מובנים מאליהם ולא היו עליהם עוררין. רק בתקופת האמנציפציה נוצר הצורך להצדיק את מנהגי ישראל מפני המתחדשים, ובמיוחד רבני הונגריה ביררו את טעמי המנהגים, וביניהם גם ענין זה.

נביא בקצרה כמה תירוצים לשאלה זו, המבארים כל אחד לפי דרכו את מיוחדות מנהגינו בענין זה³⁶.

1. כאלו שכינה כנגד פניו

כבר הזכרנו בתחילת המאמר את הטעם שמוכא בספר חסידים (סי' תתח): "לפי שיושבין לארבע קצוות ביהכ"נ כל אחד מכוון כאלו שכינה כנגד פניו, שלא יאמר אדם: כיון שפונה חברי אצלי ואני יושב במזרח וחברי במערב, אין הקב"ה ברגע אחד לכל צד. וכתוב (ויקרא כו, ט)

36 כפי שהזכרנו כמה פעמים המקור העתיק ביותר שנותן טעם למנהג זה הוא 'ספר חסידים'. מקור זה לא מוזכר באף אחד מן הפוסקים שעסקו בשאלתנו, כי כידוע הספרים לא היו מצויים.

ופניתי אליכם, כל אחד ואחד צריך לכוון לבו כאילו שכינה פונה אליו וכלפי שכינה פונה. ובשכינה אין לומר, איך יתכן שיפנה לארבע רוחות כאחת...".

נראה שאין כוונתו לפסוק כדעת האומרים ששכינה בכל מקום, אלא דווקא בגלל שמתפללים תפילת י"ח כנגד ירושלים, ראוי שביתר התפילה ישבו לד' קצוות, שלא יטעו לומר ששכינה נגד פניו רק אם מתפלל כנגד ירושלים. אך יתכן גם שנהגו אף בתפילת י"ח להתפלל לרוחות שונות, וכפי המנהג שמעיד עליו מהר"י אבוהב.

2. לא להתדמות לגויים

טעם זה נאמר בפוסקים בשני אופנים: האחד, שמלכתחילה לא רצו לנהוג לשבת שורה לפני שורה אפי' שכך יותר מסתבר ע"פ ההגיון הפשוט וע"פ התוספתא, כדי לא להדמות לכנסיות. דהיינו, שזה עצם טעם המנהג. וכן הסביר בשו"ת ערוגת הכשם (סי' כח), ובנימוק נוסף שחששו פן ברבות הימים ירצו לעשות התדמות גם בענינים אחרים יותר מכוערים. והשני, שאסור לשנות את סדר הישיבה אם יש לחשוש שרוצים להדמות לגויים. דהיינו, שלמנהג יש סיבה אחרת, אבל עיקר הטעם שלא לשנות הוא מחשש זה³⁷. וכן כתבו בצורה מפורשת לגבי מנהגינו בשו"ת עצי חיים (סי' יא) ובשו"ת תשורת ש"י (סי' קכה).

ועצם האיסור לשנות ממנהגי צורת ביהכ"נ מבואר כבר היטב כידוע בשו"ת נודע ביהודה (מ"ת, או"ח סי' יח), וכן בשו"ת חת"ס (או"ח סי' כח, ועוד), ועוד פוסקים (ורבי ישראל דוד מרגליות יפה אף הקדיש לנושא זה שני ספרים שלמים, מחולת המחנים והר תבור).

3. לא לשנות מן המנהג

טעם זה נאמר גם במקום שאין חשש שרוצים להתדמות לגויים. וכן הסבירו כמה פוסקים, שעצם העובדה שכך נהגו כבר מהוה סיבה מספקת כדי לא לשנות את המנהג. עי' שו"ת מהריא"ץ (לר' יהושע אהרן צבי, אב"ד מארגרעטען והגליל לפני כמאה וחמישים שנה) סי' יב: "באמת אנן אין רשאים לשנות ולזיז זיז כ"ש מכל מנהג הקדמונים, ומכל אשר נהגו אבותינו ואבות אבותינו הקדושים כי בכל מנהגיהם נרמזו דברים גבוהים ורמים... וכל ענייני ביהכ"נ המה דברים העומדים ברומו של עולם כאשר כל עין פתוח יראה בזה"ק ובשאר ספרים קדושים ואין

37 מספר שנייניים בצורת ביהכ"נ נובעים בבירור מחיקוי סגנון כנסייתי, וביניהם גם ענין זה, כפי שנראה בהמשך דברינו. נציין שתי דוגמאות נוספות: (1) כפי שהזכרנו לעיל, בעבר האלממור היה מרכזו של ביהכ"נ וגם המקום שהשקיעו בו במיוחד ביופי ואיכות, ולעומתו ארון הקודש היה משני. אך בתקופת הבארוק (המאה הי"ח בערך) התחילו לבנות באיטליה ארונות קודש מפוארים בסגנון ה"מזבח" של הכנסיות בתקופה זו, ואופן העיצוב של ארונות הקודש בימינו מהווה המשך ישיר של ארונות קודש אלה. (2) שינוי נוסף שמקורו באיטליה בסוף המאה הי"ז מצאנו בבניית עזרת הנשים כגלריה בולטת משלושה צדדים. באשכנז שינוי זה התקבל מלבד כמה יוצאים מן הכלל רק אחרי שנת תק"צ (1830), כחיקוי של התוכנית של ה"כנסיה הטיפוסית" (Normalkirche) של האדריכל המפורסם שינקעל, שלפי התוכנית הזו נבנו מאות כנסיות פרוטסטנטיות וגם עשרות בתי כנסת בגרמניה, ואכמ"ל.

להרהר אחריהם... וכמה כחה של מנהג ישראל אשר יסודתם בהררי קודש דאמרינן מנהג מבטל הלכה [פסק הטור הרמ"א]... כללו של דבר אין אנו רשאים לבטל מה שהנהיגו הראשונים...", ואינו מביא שום טעם נוסף.

וכן כתב בשו"ת עצי חיים (סי' יא): "אך העיקר בזה שלא לבטל מנהג הישנים כי בדורות הראשונים הם ידעו טעמם ונימוקם ובסודן של דברים". אלא שמביא גם טעם למנהג (כנגד דגלי מדבר, כפי שנביא בהמשך). וכעין זה כתב גם בשו"ת ערוגת הבשם (סי' כח), וכן כתב גם בשו"ת בית שערים (סי' נה) שמנהג ישראל תורה ואסור לשנות, ובמיוחד בביהכ"נ ישן, גם מדין קרש שזכה להנתן בצפון וכו'.

4. פירוש אמיתי של התוספתא

לפי מה שכבר הבאנו לעיל שיש המפרשים שאין שום סתירה בין התוספתא לבין מנהגינו, ולא זו בלבד אלא שאדרבה משם יש אף ראייה למנהגינו, א"כ כבר לא צריך להוסיף שום טעם נוסף. כך נראה ממה שכתב בשו"ת עצי חיים (סי' יא) שהיה לו פשוט שהמתואר בתוספתא היינו מנהגינו, ואדרבה, טרח להסביר איך למרות דברי הלבוש שהיום שקונים את המקומות אין צורך לסדר הזה דווקא, עדיין נכון להמשיך בסדר הישיבה הנהוג מדורי דורות: "והגם שבטור"ז מביא בשם הלבוש דעכשיו לפי שקונין המקומות אין סדר לישיבה זו, היינו דהיושבים במזרח אינם דווקא הזקנים. אבל מ"מ גוף הישיבה עצמו, היינו דהיושבים במזרח פניהם כלפי העם, לא נשתנה. דהא אין סברא לומר דהזקנים דייקא צריכין להיות פניהם כנגד העם...". אלא שדיבר כאן רק על היושבים במזרח ופניהם למערב, ולא ברור איך יסביר את הישיבה לכל ארבע הקצוות ע"פ התוספתא (ועי' היטב בדבריו שכך גורס).

ומדברי שו"ת בית שערים (סי' נה) אפשר להבין שיטה זו באופן יותר ברור. הוא מקשה שם איך יקימו את הכתוב בתוספתא שהזקנים יושבים כלפי העם, הרי היושבים בין הבימה להיכל פניהם כלפי הקודש ולא כלפי פני הזקנים [שאסור להם לשבת לפני ארון הקודש ואחוריהם כלפי קודש], ואותם שיושבים כלפי זקנים אין פניהם כלפי היכל [דהיינו לא כלפי הקודש, שגם את זה צריך לפי גירסת הרמב"ם]. ומתריך: "אע"כ דכלפי פני זקנים וכלפי היכל אין הפי" מכון נגדו ממש, אלא לאפוקי שלא יהיו אחוריו להיכל וכלפי זקנים, אלא שיהיו פניהם נוטים כלפי פני זקנים והיכל, ואפי" מצדד אצדודי".

וממשיך שם: "ולפי"ז נ"ל שמ"ש הרמב"ם וטור וכל העם יושבים לפניהם שורות שורות, ראשונות פניהם כלפי פני הזקנים, ושל אחריהם פניהם כלפי השורה שלפניה, וכן כולם, עד שיהיו כל העם פניהם כלפי היכל וכלפי הזקנים וכלפי תיבה. אין הפי" שהיה השורות ברוחב ביהכ"נ מצפון לדרום [כפי שנהוג היום], ושורה ראשונה מזרחית יותר ואח"כ שורה אחר שורה, אלא השורות היו ממזרח למערב בשני צדדי ביהכ"נ צפון ודרום, והיו כמה שורות בזאת"ז בצפון וכן בדרום, כמו שהיה המנהג בדורות שלפנינו, ובזה מקרי פניהם כלפי פני זקנים והיכל...".

אע"פ שפירושו יותר מתאים למנהג של חלק מקהילות הספרדים (שיושבים בשתי שורות

לאורך ביהכ"נ כפי שהבאנו לעיל), רצה להעמיד בזה גם את מנהג אשכנז ע"פ הלכתא. וע"פ דבריו אולי אפשר גם לתרץ קושיא ישנה בפי' דברי הרמב"ם. שהרי כבר הקשו מהר"י ן' חביב (מובא בבי"א או"ח סי' קנ ד"ה וכיצד) והרדב"ז (סי' אלף תקל) ומגן גיבורים ועוד, איך יתכן מה שכתוב ברמב"ם "וכל העם יושבין שורה לפני שורה... עד שיהיו פני כל העם כלפי הקודש וכלפי הזקנים וכלפי התיבה". אם נסביר שפי' המלה 'תיבה' היא ארון הקודש – הרי כבר הזכיר לפני כן "כלפי קודש", ואם התיבה היא מה שנקרא 'בימה' – הרי הרמב"ם כבר כתב שהיא באמצע ביהכ"נ, ואיך יתכן שיהיו פניהם גם כלפי המזרח וגם כלפי האמצע. וע"פ דברי הבית שערים שפירש שאפשר גם מצדד אצדודי, אין שום קושי.

5. כלפי בימה עדיף מכלפי ארון הקודש

גם טעם זה נמצא בשו"ת בית שערים (סי' נה), ולפני פירושו שאין סתירה בין התוספתא לבין מנהגינו, התקשה תחילה למה באמת מנהגינו הוא לא ע"פ התוספתא: "אמאי שינו מנהג הראשון [את מנהג התוספתא, ועברו לישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ] נהי שאין חיוב כן [לפנות כלפי הזקנים, משום מה שכתב הלבושן] מ"מ לא היה להם לשנות המנהג בלי טעם. ועוד אפי' חיובא נמי איכא, כדי שיהיה פניהם כלפי הקודש".

ותירץ: "ונ"ל שטעמם עפ"י מס' סופרים... גולל ס"ת עד ג' דפים, ומראה פני כתיבתו לעם העומדים מימנו ומשמאלו, ומחזירו לפניו ולאחריו, שמצוה לכל אנשים ונשים לראות הכתב וכו'. ולכן היה ראוי לקבוע המקומות לצפון ולדרום פניהם כלפי הבימה, כדי שיראו הכתב. אלא כיון דבפניהם למזרח איכא תרתי, פניהם כלפי פני הזקנים, וכלפי הקודש. ובכלפי הבימה ליכא אלא חדא, סמי חדא מקמי תרתי. אבל השתא דליכא כלפי פני זקנים, כלפי הבימה עדיף מכלפי הקודש". דהיינו, בעצם היה ראוי לשבת גם כלפי הבימה וגם כלפי הקודש, שהם שני המוקדים המרכזיים של ביהכ"נ. אלא מכיון שא"א לקיים שניהם, כלפי בימה עדיף. ובזמנם שישבו לפי כבוד, כלפי קודש עדיף, שבזה יקיימו גם כלפי זקנים. אבל אח"כ שמכרו את המקומות, וענין כלפי זקנים כבר אינו, כלפי בימה עדיף. ועצם הענין מדוע כלפי בימה עדיף מכלפי ארון הקודש יתבאר ע"פ שני הטעמים הבאים.

6. כנגד דגלי מדבר

בשו"ת עצי חיים (סי' יא) נותן טעם נוסף לישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ: "בזכרוני מאיזה ספר קדמון שצריך לישב כדגלי מדבר, שכן נסעו לדגליהם. החונים במזרח היה פניהם למערב, והחונים דרום וצפון היה פניהם זה לזה... ומצאתי בספר מחולת המחנים סי' ה, שמביא באריכות בענין זה, ואעתיק לשונו מה שצריך לענינו, וז"ל: וצורת ביהכ"נ הנהוגה על צורת ביהכ"נ א'לטייאה שוה'ל בפראג, שהוא מנהג הפשוט אצלינו, דומה ממש לדגלי מדבר שהיה שלשה מחנות. מחנה שכניה באמצע, וסביב לה מחנה לויה, וסביב לה ארבעה דגלים. כן בימה באמצע שעליה קורין בתורה היא דוגמת מחנה שכניה, וסביב לבימה ישיבת אנשים אצטבאות

קבועים דומה למחנה שניה היא מחנה לוי, ואח"כ סביב לזה רשות להלך [המעבר בין השורה סביב לאלממור לבין השורה סביב לקירות] זה היה רשות הרבים, ואח"כ יושבין סביב לארבעה כותלי ביהכנ"ס דומה ממש לארבעה דגלים מרובעים...".

ולשון דומה כתב בהר תבור (אות ח) בהסבר הענין שהבימה תהיה באמצע: "אבל תמיד באמצע העם בעיני דומיא דמשה במתן תורה, והגבלת העם סביב, ודומיא דקולות של אוהל מועד, וסביב למשכן חנו העם, כן יחנו העם סביב הקורא בתורה לשמוע קול ד' ומתוך ס"ת המסורה לנו מפי משה רבינו ע"ה".

7. ישיבה סביב למרכז

כפי שראינו, האלממור באמצע ביהכנ"ס מסמל את אהל מועד שבאמצע המחנה ואת משה רבינו במתן תורה (או שהאלממור נגד הר סיני, והקורא בתורה נגד משה רבינו, והעם מסביב). וניתן להוסיף שהאלממור גם מסמל את הבימה שבנו באמצע העזרה למצות הקהל (עי' סוטה מא ע"א, רש"י ד"ה בימה: אלמבר"א). וכידוע שהאלממור גם מסמל את המזבח שמקיפים אותו בסוכות (עי' שו"ע או"ח סי' תרס)³⁸.

רבי יוסף צבי קרליבך הי"ד במאמרו על "אדריכלות בית הכנסת", שהופיע בכתב העת האורתודוקסי 'ישורון'³⁹ (שנוסד ע"י הרש"ר הירש צוק"ל), מברר בין היתר את השאלה שכבר הזכרנו בקצרה: איך להתמודד עם הסתירה בין שני המוקדים המרכזיים של ביהכנ"ס, ארון הקודש והאלממור. אחרי שמבאר את מהות שניהם, הוא מסכם⁴⁰: "מכאן נצעד קדימה ונשאל: במאבק זה שבין קוטב ההיכל לקוטב הבימה – ידו של מי על העליונה? הוי אומר: בתי הכנסת המפורסמים מימי הביניים ממחישים את 'כובד המשקל' באיזון התכנית להכרעת הבימה. ונימוקם עמם: המגדל שהתרומם מתוך העדה מסמל את התורה הפתוחה; ויעמוד עזרא הסופר על מגדל עץ אשר עשו לדבר... ויפתח עזרא הספר לעיני כל העם, כי מעל כל העם היה, כפתחו – עמדו כל העם... והלויים מבינים את העם לתורה, והעם על עמדם, ויקראו בספר בתורת האלוקים מפורש, ושום שכל, ויבינו במקרא' (נחמיה ח, ד). זוהי תורה שבכתב ותורה שבעל פה; 'לא נפלאת היא ממך ולא רחוקה היא, לא בשמים היא', ולא מונחת מגוללת בתוך ארון בהדרת קודש – אלא בתוך 'ממלכת כהנים וגוי קדוש', אשר ביטל את רצונו מפני רצון אביו שבשמים נותן התורה. גלעד הוא הבימה, כי רצונו של הקב"ה המתגלה במצוות התורה הוא

38 שו"ת חת"ס או"ח סי' כח, שו"ת מכתב סופר ח"א סי' א (קונטרס מקדש מעט). ודבריהם צריכים ביאור, שבכל המקורות שבדורות לפניהם מבואר להדיא שהס"ת שמעלים לאלממור מסמל את המזבח ולא האלממור בעצמו. עי' מהרי"ל מנהגים, סדר תפילת חג הסוכות, אות ו (הוצאת מכון ירושלים), ביאור הגר"א שם סי' תרס, וכן גם ביטוד ושורש העבודה, שער יא פי"ד, כוונת ההקפה. ועי' ברמב"ם, הל' לולב, פ"ז הכ"ג, שכתב שמקיפים את התיבה. וזה אולי כדברי החת"ס ובנו המכתב-סופר, ותלוי בהסבר הביטוי "תיבה" שלא ברור כפי שכבר הזכרנו.

39 Die Architektur der Synagoge, תרפ"ט (1929), גליון 4-3, עמ' 109.

40 ע"פ תרגומו של ד' גוטהולד, טורי ישורון, שנה ד (תשל"ב), גליון כה, עמ' 18.

רצון העם שקיבל עליו נעשה ונשמע".

נמצא, שמיקום האלממור באמצע ביהכ"נ הוא ביטוי לתפקידו המרכזי. וכפי שהזכרנו, בכל בתי הכנסת הישנים הדגישו את מרכזיות האלממור הן בתבנית ביהכ"נ והן בהשקעה בעיצובו. א"כ מובן שגם סדר הישיבה באופן טבעי יהיה מכוון לעבר מרכז זה, ולא כמו שנפוץ היום ברוב בתי הכנסת שהאלממור אכן עומד באמצע – אבל לא ממלא את תפקידו כמרכז ביהכ"נ בכלל. הוא מתבטל כלפי ארון הקודש המפואר, עומד עזוב בין שורות הספסלים, וכמעט היינו אומרים שרק מפריע שם.

8. ישיבה של קביעות

טעם זה לא מוזכר בפוסקים, וודאי אין זה טעם מספיק לעצמו, אלא רק תוספת למה שהסברנו. עי' תר"י שכותב לענין זימון (ברכות ל ע"ב בדפי הרי"ף, ד"ה מתני'): "היו יושבין כל אחד ואחד מברך לעצמו... ואם הסבו אחד מברך לכולם י"מ הסבו מלשון הסבה... ורבינו האי גאון ז"ל פירש הסבו מלשון סיבוב ור"ל כשישבו כולם סביב שזה מורה על ישיבה של קביעות...". אם ישיבה מסביב מראה על קביעות לענין להתחייב בזימון, אפשר לומר שמראה גם על קביעות לענין תפילה בציבור. וכל אחד שפעם התפלל בבית כנסת כזה, יכול להעיד שבאמת צורת הישיבה הזאת גורמת להרגשה של קביעות והתחברות, הרבה יותר מאשר בישיבה שורה לפני שורה.

סיבות עזיבת מנהג אשכנז במאה הי"ט

ישנן מספר סיבות לעזיבת מנהג סדר הישיבה הקדום באשכנז. ביניהן כמה סיבות כלליות שגרמו גם לעזיבת מנהגים אחרים בעניני צורת ביהכ"נ ובכל חלקי התורה, ומאידך כמה סיבות מיוחדות לענינו, שהשתדלתי לפרטן.

א. קבלת פסקי השו"ע

אין כאן המקום לעמוד על צורת פסיקת ההלכה ועל מסירת דרך הפסיקה מרב לתלמיד באשכנז במשך הדורות, שזהו נושא שראוי לבירור בפני עצמו. לענינו מספיק לומר שרק במשך המאה הי"ט נתקבלו פסקי השו"ע והרמ"א ונושאי כליהם גם באשכנז. עי' לדוגמא מה שכתב בביאור הלכה (סי' קמג אמצע ד"ה אם נמצא טעות): "והנה אף שבדורות הראשונים היה המנהג בכמה מקומות לחזור לראש... מ"מ עתה לפי שנתפשטו ספרי השו"ע משמע מן האחרונים, שבכל המקומות נתפשט המנהג כהוראת מהר"י ב"ר... ובאמת במקום שנתפשט המנהג קשה מאד לשנות המנהג, דכל אחד יש לו על מי לסמוך, ויכולין אנו לקרות עליהם ועמך כולם צדיקים...". ראוי לציין שבביאור הלכה מדובר על המציאות במזרח אירופה, וכ"ש באשכנז שכמה

מפסקי השו"ע התקבלו שם מאוחר יותר הלכה למעשה⁴¹.

ב. חוסר ידיעה בשרשי המנהג

אע"פ שאין לשנות ממנהג המקום אם הוא מנהג ותיקין, וכפי שמוזכר גם כן בביאור הלכה הנ"ל, אבל בפועל הרבה מנהגים נידחו ע"פ פסקי השו"ע ונושאי כליו. הסיבה העיקרית לכך, לפחות במה שנוגע לענייני צורת ביהכ"נ, היא כנראה מחוסר ידיעה בשרשי מנהגים אלו. כפי שכבר הזכרנו, הספרים לא היו מצויים, והמקורות של מנהגים רבים לא היו מוכרים. מובן שרובנים רבים העדיפו את פסקי השו"ע במקום מנהגים שלא הבינו מה מקורם⁴². וכן בענייניו, המקור המפורש למנהג סדר הישיבה בספר חסידים לא היה ידוע כלל כפי שראינו.

ג. הרפורמה

כמובן לא מדובר כאן על 'בתי כנסת' של פורקי עול, שחיקו גם בצורת התפילה וגם בעיצוב המבנים עצמם את הרגלי הנוצרים. אלא כוונתנו שגם בתי כנסת של קהילות נאמנות לתורת משה, וביניהם גם של הקהילות הנפרדות בשיטת הרש"ר הירש זצ"ל, הושפעו מעט וקיבלו שינויים מסוימים בתור 'פשרה'. וכגון: עזרת נשים בצורת גלריה בולטת משלושה צדדים בלי מחיצה מעל המעקה; במה מרווחת לפני ארון הקודש עם מקום מכובד לש"ץ ולרב (אבל לא קראו שם קריה"ת); ולענייניו – ישיבה על ספסלים קבועים ברצפה, שורה לפני שורה.

ד. תפילה מסודרת

רוח הזמן גרמה גם לשינויים בסדר התפילה, ששוב השפיעו על סדר הישיבה. גם בבתי הכנסת החרדיים הנהיגו "תפילה מסודרת" (geregelter G'ttesdienst), שבה נתנו יותר דגש לתפקיד הש"ץ והניגונים (ורוב הניגונים המפורסמים של בני אשכנז חוברו בתקופה זו). כפי שהזכרנו, בבתי הכנסת הישנים היו שני 'מוקדים': ארון הקודש עם מקום הש"ץ בכותל המזרח, והאלממור במרכז ביהכ"נ. לאלממור היו תפקידים גם מעבר לקריה"ת: שם ישב או עמד הש"ץ עד ישתבח ובחלקים אחרים של התפילה שלא היו מוגדרים כתפילת ציבור⁴³, שם

41 ובעצם הענין מדוע לא קיבלו את פסקי השו"ע, ואפי' את פסקי הרמ"א שמוסיף את מנהגי אשכנז לכאורה, עי' בספר ויכוח מים חיים (ר' חיים בר' בצלאל) שיצא לאור כמה שנים אחרי פטירת הרמ"א, ומבקר את שיטת פסיקת הרמ"א. עי' לדוגמא בסי' ט: "כמו שהרב ז"ל [הרמ"א] היה מוכרח להודיע חילופי מנהגי בני מדינתו ממנהגי בני מזרח כן הוא הכרח גדול להודיע חילופי מנהגי בני אשכנז ממנהגי מדינת פולין שאם הרב לא רצה לבטל מנהג מפני מנהג א"י כ"ש שאין לבני אשכנז לבטל מנהגם מפני מנהג מדינת פולין... כי התורה ירושה להם... מימות החורבן ואפי' אם היה המסורת שקולין אין לבטל מסורת מדינה זו בשביל מסורת מדינה אחרת...". ויש לציין שהמחבר שכתב זאת נולד בפולין, כפי שהוא בעצמו מדגיש, ולמרות זאת מעדיף את מסורת מנהגי אשכנז.

42 עי' מג"א סי' קנ"ס ק"ה [לגבי הדין שצריך לפתוח את פתח הכניסה לביהכ"נ בצד מערב, שלא כנהוג באשכנז]: "נ"ל דאם היה הפתח בצד אחר וחרבה הבה"כ ורצו קצת מנהגים לעשות הפתח כדינה אין האחרים יכולין למחות אפי' הם הרוב ואע"פ שמשנים סדר הישיבה יקוב הדין ביניהם".

43 עי' מנהגי אמשטרדם פ"א סע"ז אות ד, דברי קהלת עמ' 24, ועוד.

בדרך כלל אמרו דרשות, הכריזו הודעות ומכרו מצוות. במסגרת 'התפילה המסודרת' עברו כל התפקידים האלה למזרח בית הכנסת, ובנוסף הנהיגו במספר בתי כנסת גם את ליווי התפילה ע"י מקהלה (שמקומה היה במזרח), ודרשה ע"י הרב בכל שבת במקום קבוע על הבמה שלפני ארון הקודש. לעומת זה הותירו לאלממור רק שני תפקידים: קריה"ת והקפות בסוכות ושמחת תורה. כפי שהזכרנו, האלממור היה בבתי הכנסת הישנים המרכז הבלתי מעורער, ולעומת זאת בבתי הכנסת החדשים הדגישו בעיקר את אזור ארון הקודש, הן מבחינת התפקיד והן מבחינת ההשקעה בעיצוב.

ה. הוספת מקומות ישיבה

מצאנו הרבה בתי כנסת ישנים בגרמניה המציינים את הצורך בהוספת מקומות ישיבה כסיבה המרכזית לשינוי סדר הישיבה. עלינו לדעת שבמהלך המאה הי"ט עברו קהילות בגרמניה כמה גלים של תנועה פנימית: מתחילת המאה עד שנת תר"כ (1860) בערך, היגרו מהכפרים הקטנים לכפרים הגדולים; משנת תק"צ (1830) עד שנת תר"ל (1870) מכל הכפרים לעיירות; ומשנת תר"י (1850) מכל האזורים הכפריים (כולל העיירות) לערים.

התוצאה היתה שכבר במהלך המאה התפזרו הרבה קהילות קטנות לגמרי, וגם בתי הכנסת נמכרו. לעומת זאת, הקהילות בכפרים הגדולים ובעיירות גדלו עד שנות תר"כ-תר"ל (1860-1870) בערך, ולאחר מכן גם הן הצטמקו.

בהתאם לתנועה פנימית זו בנו בכמה מקומות בתי כנסת חדשים, או שבתי הכנסת הקיימים עברו שינויים כדי להתאימם לציבור גדול יותר. בערים הגדולות שהיו סגורות ליהודים במשך 400 שנה, הקימו קהילות חדשות ובנו בתי כנסת חדשים, שבהרבה מקומות השתייכו לתנועת הרפורמה (בניגוד לקהילות הכפריות שבדרך כלל נשארו נאמנות).

זה היה הרקע לדרישת הוספת מקומות בהרבה קהילות, והפתרון הנגיש בדרך כלל היה העמדת ספסלים קבועים שורה לפני שורה.

המתבונן יבחין שהבעיה לא היתה בסידור הישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ, כי אם בניצול המקום. בעיצוב הישן הטיפוסי היו מקומות רק סביב הכתלים, ובדרך כלל גם סביב האלממור, וביניהם נשאר מקום ריק. רק כמה קהילות גדולות השתמשו במקום הזה ומצאו פתרון להוספת מקומות ע"פ סדר הישיבה המקובל מדורי דורות. כגון בוורמיישא, פיורדא והלברשטט.

ניתן לומר שבהרבה בתי כנסת, גם יותר קטנים, היתה אפשרות להוסיף מקומות גם לפי המנהג הישן, אם רק היה רצון למצוא פתרון יצירתי יותר. ואדרבה, לפי המנהג הישן יש אפשרות ליחס יותר מוצלח בין מקומות הישיבה ולבין מקום המעברים, ואכמ"ל.

הסיבות הללו שייכות בפרט באשכנז ולא באירופה המזרחית, מלבד הסיבה הראשונה (קבלת פסקי השו"ע רק במאה הי"ט) שהיא נכונה גם שם במידה מסוימת. באירופה המזרחית היו

סיבות אחרות או נוספות לשינוי סדר הישיבה :

אחת הסיבות היא מפני שבחוגי החסידים המציאו את ה"שטיבל", שהוגדר בדווקא כ"בית החסידים" ואין בו לא קדושת ביהכ"נ ולא צורת ביהכ"נ⁴⁴. וסיבה שנייה היא המעבר של חלק גדול מציבור החרדים לדבר ד' לתפילה במקום לימודם (דהיינו בבתי מדרש, כפי הגמ' בברכות ח ע"א, וכןפסק בשו"ע סי' צ סעי' יח) ובקלויז, כך שכמעט רק "עמי-הארצות" והמשכילים התפללו בבתי הכנסת⁴⁵.

לסיום נביא דוגמא של ביהכ"נ בקהילה כפרית, שעבר בשנת תר"כ (1860) שיפוץ טיפוסי לתקופה. הכפר אורשפרינגען (Urspringen), הינו טיפוסי ליהדות הכפרית בדרום גרמניה: אורשפרינגען מהווה מרכז לכפרים הקטנים והחוות מסביב, המבוססים רק על חקלאות. לעומת זאת באורשפרינגען ישנם כמה מרכזים חיוניים: חנויות, רופא, בית ספר, וכדו'. ובנוסף, אורשפרינגען היתה מושבה של המושל (דוכס) המקומי, שהעניק ליהודים כתב חסות. שני התנאים האלה היו בהרבה מקומות הבסיס הכלכלי והמשפטי-פוליטי הדרוש להקמת קהילה יהודית יציבה אחרי גירוש היהודים מהערים במאות הי"ד עד הט"ז, והאפשרות לנס קיומו של עם ישראל בגלות בתקופה הזאת.

בית כנסת זה הוקם ברחוב היהודים בשנת תקס"ג - 1803 (ביהכ"נ הראשון נבנה במאה הט"ז או הי"ז במקום אחר). תוך חמישים שנה הקהילה גדלה מכ-120 ליותר מ-220 יהודים. מובן א"כ שהעיצוב המקורי עם כנראה רק 44 שטענדערס לא התאים יותר לדרישות. בשנת תר"כ (1860) עבר ביהכ"נ שיפוץ יסודי, והשינוי המשמעותי ביותר היה בסדר הישיבה, שהוחלף מישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ לישיבה שורה לפני שורה. ע"פ התוכנית שקיבלה את אישור הרשויות, הוסיפו 12 מקומות, דהיינו סה"כ 56.

השינוי השני היה בעיצוב אזור ארון הקודש: במקום העיצוב המסורתי (מדרגות מול ארון הקודש בצד שמאל, ומקום הש"ץ ממולו בצד ימין, במה קטנה מאוד לפני ארון הקודש, מעקה משני הצדדים שעליו סידרו נרות ברית מילה, מנורה של חנוכה וכו'), בנו דוכן ברוח הזמן: במה רחבה יותר עם מדרגות בשני צדדיו, ומקום הש"ץ הוא לפני הבמה מול אמצעיתו ומול אמצע ארון הקודש.

גם השינוי השלישי הינו טיפוסי: במקום אלממור גדול עם גגון, שמהווה את מרכז ביהכ"נ שכולם פונים אליו, בנו אלממור יותר קטן בלי גגון, שלא מפריע לרצף הישיבה ולהסתכלות

44 הרחבה בענין ע"י פסקי תשובות סי' קנא אות כא הערה 106.

45 הן ברוסיה והן באימפריה האוסטרו-הונגרית, שבהן נכללה כמעט כל היהדות המזרח-אירופאית, הרשויות השתדלו למנות על הקהילות רבנים עם השכלה כללית כדוגמת הרבנים בגרמניה, כך שבפועל בהרבה מקומות בתי הכנסת הרשמיים היו תחת השפעת ההשכלה. בעקבות כך חלק מהמתפללים עזב את בתי הכנסת הקיימים והקים מניינים נפרדים בבתי פרטיים. וכמובן שמקומות אלה לא היו בנויים בכל פרטי תבנית ביהכ"נ, וגם בתי המדרש בימים אלה לא דמו לבתי כנסת כלל.

לכיוון מרכזו החדש – ארון הקודש.

מן הראוי להתבונן קצת בשינויים אלה. התכתבותה של הקהילה עם הרשויות מוכיחה, שהטעם העיקרי לשיפוץ ביהכ"נ היה ע"מ להרוויח מקומות ישיבה. ע"פ התוכנית הצליחו בזה רק במידה מסוימת: גם 56 מקומות (מלבד כ-40 בעזרת הנשים) לא מספיקים לקהילה של 220 יהודים. וגם אם נניח שבפועל הוסיפו יותר מקומות, עדיין השאלה במקומה עומדת: כל ההשקעה הגדולה היתה מוצדקת על מנת להוסיף 12 או אולי 20 מקומות? בניצול טוב יותר של המקום היה אפשר להגיע לאותה תוצאה גם בלי לבטל את סדר הישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ. ייתרה מזו, מה השינויים הנוספים הועילו למטרה? הקטנת האלממור בכחצי מטר לא עזרה כלל להוספת מקומות, ובאזור ארון הקודש אפילו הפסידו מקום מחמת המדרגות משני הצדדים. נראה שעיקר מטרת השיפוץ היתה התאמת המבנה לרוח התקופה.

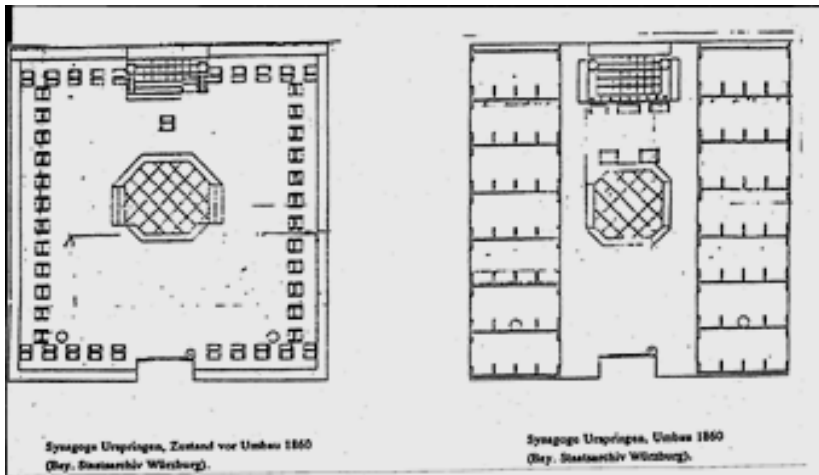
השינויים נעשו ע"פ הסכמתו וחוות דעתו של הרב האזורי של וירצבורג במשך 38 שנה, רבי יצחק דב (זליגמן בער) הלוי במברגר זצ"ל, בין הלוחמים החשובים נגד הרפורמה בגרמניה שכל חייו הוקדשו למשמר התורה. השפעתו היתה גדולה מאוד, ובסמינר למורים שהקים למדו דורות של תלמידים ששימשו בקהילות הכפריות של דרום גרמניה כמנהיגים רוחניים, מלבד מספר גדול של רבנים שהסמיך. אפשר להניח ששיטתו בענין שינוי צורת בתי הכנסת השפיעה גם על תלמידיו.

הרב במברגר לא ראה בכל השינויים הללו שום בעיה ושיבח את הוספת המקומות. גם בקהילות אחרות התנגד רק לשינוי אחד: ביטול האלממור באמצע ביהכ"נ כדרך הרפורמים. וכנראה לא הגדיר את מנהגי צורת ביהכ"נ כמנהג ותיקין⁴⁶.

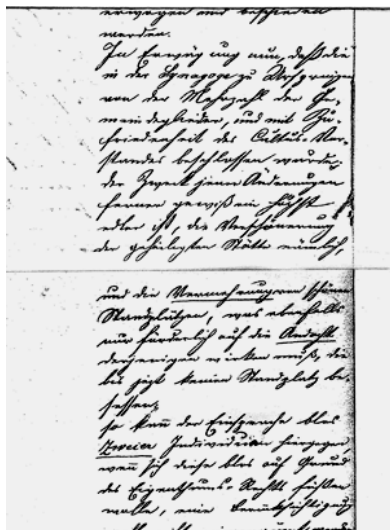
זכות הבנייה הצפופה מכל הכיוונים, המבנה נשאר קיים גם אחרי 'ליל הברדלח' בשנת תרצ"ח (1938). בשנת תש"ב (1942) נשלחו היהודים האחרונים של הכפר למחנה ההשמדה בעלצעק (Belzec) שבפולין, והמבנה שהיה ביהכ"נ לשעבר הפך למחסן גרוטאות למשך שנים רבות. אחרי שיפוצים מורכבים נפתח המבנה מחדש בשנת תשנ"א (1991) כמוזיאון ומרכז תרבות. בשיפוץ השתדלו לשחזר את המצב הראשוני בלי לכסות את סימני ההרס, וכך גם סדר הישיבה הישן חזר למקומו.

46 דוגמא טובה לשיטתו נמצאת בשו"ת יד הלוי או"ח סי' כח. שם נשאל האם מותר להגביה רצפת בית הכנסת ולהשוותה עם קרקע החדר שלפני ביהכ"נ על מנת למעט את הקור (כפי שהזכרנו המנהג היה להנמיך את כל שטח ביהכ"נ). ומתשובתו נראה שמצד "ממעמקים קראתיך" לא ראה בזה בית מיחוש, והסתפק רק מצד איסור נתיצה, היות ומתמעט חלל ביהכ"נ. ולמעשה גם את זה התיר משום שעיקר טעם הגבהת הרצפה הוא לתועלת ואין בזה חשש בל תיתוך.

ואגב, שאלו אותו גם בענין הקטנת האלממור, והסתפק שם אם יש בזה הורדה מקדושה חמורה לקדושה קלה, ולמעשה גם את זה התיר, עיי"ש.

תמונה 11 : התוכנית שהוגשה לרשויות מראה את המצב לפני ואחרי השיפוץ, כפי שמתואר.

תמונה 12 : כת"י של רבי יצחק דב (זליגמן בער) הלוי במברגר זצ"ל. בחוות דעתו לרשויות לא התייחס למנהגי צורת ביהכ"נ כלל⁴, אלא רק לענין ביטול החזקה במקומות ע"י החלטת ועד הקהילה. את החלטתה של הקהילה אישר היות ומדובר במטרה חשובה מאוד : יופי המקום המקודש והוספת מקומות לטובת הכלל
 In Erwägung nun, daß... der Zweck jener Änderungen ferner gewiß ein höchst edler ist, die Verschönerung der geheiligten Stätte nämlich, und die Vermehrung von schönen Standplätzen...

47 צריך להדגיש, שלא מדובר כאן בתשובה הלכתית, אלא בחוות דעת לרשויות, שאין בה כ"כ מקום לברור המעמד ההלכתי של מנהגים מסוימים.

תמונה 13 : מראה הבניין כיום. סדר הישיבה הישן חזר למקומו (בלי השטענדערס), האלממור וארון הקודש שלא נהרסו כליל בליל הבדולח נשארו במצבם אחרי השיפוץ בשנת תר"כ (1860).